

Ա Ն Հ Ա Ի Ա Տ Ը

I

Որսա շատ աջող էր:

Ես չը նկատեցի, թէ ինչպէս անցաւ օրը, ինչպէս անցայ Մեծ-Առուն, որ մեր գիւղի դաշտերի հեռաւոր սահմանն էր և որից այն կողմն առհասարակ վտանգաւոր էր շրջել ուշ երեկոյեան և մանաւանդ գիշերը: Մասիսը հեռու չէր. նրա փէշերը կազմող բազմաթիւ ամալի բլրակները տարուայ այս ժամանակ աւազակների բոյն են դառնում—քիւրդ ու թուրք վիստում են այնտեղ: Բայց ես այդ մասին չէի մտածում, որսով յափշտակուած էի և ուրախ: Ես հրճուանքով էի նայում, թէ ինչպէս լորերը փռուալով բարձրանում են շանս առաջից և հրացանի պայթիւնից յետոյ՝ թրպըրտալով վայր ընկնում: Ով որսորդ է, նա միայն կը հաօկանայ, թէ ինչքան մեծ է այդ բոպէի հաճոյքը, երբ վիրաւոր թռչունը մի յուսահատ թափով վերջին անգամ շեշտակի դէպի վեր է ձգւում, կարծես անհունութեան մէջ փրկութիւնը փնտրելով և անիծելով երկիրը, ապա հաւասարակշռութիւնը կորցրած՝ անկանոն պտոյտներ է գործում, թևերն իրար են խառնում և ընկնում է խոտերի մէջ կամ ուժասպառ ու արինաքամ կամ մեռած: Շունն ուրախ ոստիւններով վրայ է վազում, բերնով վերցնում և բերում, և ինչ որ տարօրինակ է և տխուր, որսն այնուհետև իր հետաքրքրութիւնն ու արժէքը կորցնում է, կարծես գերազոյն վայելքի բոպէն միմիայն զօրեղ ցնցման, զոհի մահու

պայքարի, այն օրհասական ընթացքն է, երբ տաք արիւն է հոսում: Ինչո՞ւ... Էհ, դազանային մի բան կայ մարդու մէջ, որ գլուխ է բարձրացնում ամեն անգամ, երբ առիթը ներկայանում է: Այդ իսկ զգացմունքի հաճոյքը չէր, որ ինձ գրաւել էր: Քանի՜սն սպանեցի, խեղճ թռչուններն իրար վրայ թափոտուած, գլխիկները՝ թոյլ, կտուցներն՝ արիւնոտ ընկած էին սրսօրդական պայիւսակիս մէջ և այդ բոլորի վրայ մի կենդանի լոր դեռ թրպրտում էր թափ ի թափ տալով իր ողջ մնացած մի հատիկ թեր:

Մութն ընկաւ. իսկ ես շատ հեռու էի գիւղից, պէտք էր շտապել վերադառնալ: Շունս էլ երևի այդ էր մտածում: Նա յոգնած էր, լեղուն կախ ձգած՝ հեռում էր, նայում էր ինձ խելացի աչքերով և կարծես հարցնում էր թէ՛ ժամանակ չէ՞ տուն վերադառնալու: Քայլում էի հանդարտ. այժմ՝ միայն զգացի, թէ՛ ուրբան յոգնած եմ: Օգոստոսի վերջն էր, երկինքը պարզ էր, աստղափայլ, օդը մեղմ էր, համարեա զով, շուրջս միապաղաղ լուսթիւն էր տիրում: Միայն երբեմն-երբեմն մի չղջիկ արագ պտոյտ էր գործում գլխիս շուրջը, մի վայրկեան աղմկում լուսթիւնը և անցնում: Մի փոքր հեռու մացառների տակից մէկ-մէկ լաւում էր մի ցաւոտ և երկար ճռռոց և ապա լուռ: մանկութիւնից ինձ հաւատացրել էին, թէ դա օձի ճռռոց է և թէ նա այդ անախորժ ձայնը հանում է ատամի ցաւից: Այդ էր պատճառը, երևի, որ այդ ձայնը աշխատում էի չը լսել: Խոտերն ու չորացած տերեւները այստեղ այնտեղ մեղմիկ խշշոց էին հանում, այնքան մեղմ, որքան դաւադիր երեխաների փափսոցն է. ո՞վ գիտէ ինչ սողուն, ինչ ողորմելի միջատ փորձում էր իր տեղը փոխել, թաթերով երերում էր խոտը, կամ իրանից հզօրի ճանկն ընկած՝ կամացուկ տնքում էր: Խաւարի քօղով ծածկուած և խուլ լուսթեան մէջ կեանքը գործում է հզօր թափով, բնութիւնը երբէք քուն չունի:

Շունս վազում էր առաջիցս, որ և է շշուկ լսելիս՝

նա կանգ էր առնում մի վայրկեան, ականջ էր դնում ուշադրութեամբ, ապա դառնում էր ինձ նայում հարցական եղանակով. տեսնելով՝ որ տէրը ոչ մի շարժում չէ անում, ձայն չէ հանում, կրկին շարունակում էր ճանապարհը։ Բաւական գիշեր էր անցել արդէն, երբ ես մօտեցայ գիւղի բօստաններին. կենդանութիւն կար, երգ, ծիծաղ, խօսք, զրոյց. պահապանները շատ էին։ Այսպէս է մեր կողմերում։ ամեն ինչ պահպանել է հարկաւոր, արդար վաստակի թշնամին շատ է, որովհետեւ անարդար վաստակով ապրողները բազմաթիւ են. երբ դաշտերում բարիք կայ, քիւրդը լեռներից է ցած գալիս, աւազակ թուրքն իր բնից է դուրս սողում, պէտք է պահել արտը, այգին, բօստանը, բամբակը... ամեն ինչ։

Հեռու կրակ էր երևում։ Բոցը մերթ մեծանում, մերթ փոքրանում էր, հազիւ լուսաւորելով մի քանի մարդկային ուրուագծեր. երեւի բօստանչիներ էին իրար մօտ հաւաքուած և ինչ որ եփում էին։ Սիրուն բան է կրակը գիշեր ժամանակ, խուլ դաշտում, մանաւանդ երբ մարդ յոգնած է և մօտալուտ վտանգի գիտակցութիւնից կենդանի արարածի կարօտ է զգում։ Ես ճանապարհս շեղեցի և ուղիղ դէպի այդ կրակը դիմեցի։

— Բարի երեկոյ։

— Օ՛, Աստուծու բարին, ասացին նստողները. արի, արի, զօքանչի սիրած ես, հազիւ եփեցինք՝ վրայ հասար. նստի՛ր, բախտի բան է։

Երեք հոգի էին, մեր գիւղացի երիտասարդներ. երեքին էլ ճանաչում էի, մանկութեան խաղընկերներ էինք, ինչէր էինք արել միասին հէնց այս դաշտերում։ Կեանքը մեր ճանապարհները զատեց— նրանք մնացին գիւղում, շարունակեցին իրանց հայրերի պարապմունքները, խաղաղ, աշխատաւոր հողագործներ դարձան։ Նրանք ամբողջ օրը այրող արևի տակ, դաշտերում, կալերում աշխատելուց յետոյ, այժմ էլ ստիպուած էին անքուն մնալ՝ իրանց արդար վաստակի պտուղները

պահպանելու համար: Գիշերային միայնութեան ձանձրոյթն ու քունը փախցնելու համար՝ մօտիկ բօստաններից նրանք իրար մօտ էին հաւաքուել, կրակ արել և փեղամներ էին խորովում: զրաւիչ աշխատանք էր, իւրաքանչիւրը փայտեայ ձողի ծայրին մի հատ փեղամ ցցած՝ մեկնել էր կրակի վրայ, դարձնում էր այս ու այն կողմը՝ սպասելով որ եփուի. սրախօսութիւնները, գիւղացիներին յատուկ կոշտ, մերկ, բայց պատկերաւոր սրախօսութիւնները պակաս չէին: Այն ի՛նչ հրաշալի մեղմութիւն է, որ մայր երկրի կրծքից դուրս գալով՝ բռնում է երկրագործի ամբողջ էութիւնը և անյոյս հնազանդութեան, անդարձ հպատակութեան կնիքն է դնում այդ կոշտ դէմքերին: Երկրագործը՝ ինքը մայր երկիրն է, համբերող և արտագործող, գիշեր ու ցերեկ աշխատող բնութիւնն է նա, մտածում էի ես նայելով իմ վաղեմի ընկերներին:

—Շատ ուշ ես վերադառնում, ասաց նրանցից մէկը, երբ ես արդէն տեղ էի բռնել կրակի առաջ, երեի բանդ լաւ էր:

—Հա, պատասխանեցի, որսս աշող էր, լորերը շատ շատ են:

—Օգոստոսին նրանք միշտ շատ են. բամբակներն էլ այժմ բարձր են, կորեկները հասել են, լորերի լաւ ժամանակն է, վրայ բերեց խօսակիցս, որ Սարգիս էր կոչւում:

Յանկարծ մի հրացանի ձայն լսուեց մեզանից խիստ մօտիկ. ես խլեցի կողքիս դրած հրացանը և վեր ցատկեցի. ընկերներս ծիծաղեցին:

—Նստիր, նստիր, տնաշէն, բան չը կայ, այդ «Անհաւասն է», ամեն գիշեր մի երկու անգամ որ հրացանը չը պարպի, չի հանդատանայ. այստեղ մօտիկ բօստան է պահում, ասաց Սարգիսը փէշս քաշելով, որ նստեմ:

Ես հնազանդուեցի մի փոքր կոտորւած, մի փոքր ամաչած և այժմ դժուարութեամբ էի կրծում ինձ յանձնուած փեղամը: «Անհաւատ» — այսպէս էին անուա-

նուստ մեր գիւղում Թուխիկենց Աթօին. այդ ես գիտէի դեռ իմ մանկութիւնից, իսկ թէ ինչու էին այդ տարօրինակ մականունը տուել նրան, ես մինչև այժմ էլ չը գիտէի:

— Լսիր, Սարգիս, ասացի, ինչու են Աթօին անհաւատ ասում:

— Ինչու են ասում, ո՞վ գիտէ գիւղի բանը, ասում են էլի, մէկն ասել է, մէկէլներն էլ կրկնում են: Ինչ անհաւատ, կարգին հայ-քրիստոնեայ է, ինձանից էլ, քեզանից էլ հաւատով է. հէնց մի անգամ բերաններս է ընկել, ասում ենք, ինքն էլ սովորել է, չէ նեղանում: Բարի մարդ է, միշտ իր ցաւին, իր աշխատանքին, միայն տէրտէրին վաղուց է՝ ինչ «օրհնեան, տէր» չէ ասում, ո՞վ գիտէ ինչու համար մի անգամ վզովն է ընկել, էլ ժամ չէ գնում. մի խօսքով կրօնի հետ շատ էլ սէր չունի, կարծեմ պաս էլ է ուտում, վերջացրեց նա փոփսուկով:

— Ի՛նչ էլ նրա հաւատը ո՞րն է, տնայէն, անհաւատ էլաւ գնաց էլի, բացականչեց կողքի ընկերը ծիծաղելով. դեռ այն էլ չեա ասում, օր արին թափելուց չէ վախենում:

— Քաջ է, անվախ է, դրանում ինչ անհաւատութիւն կայ, այ խելօք. մեն-մենակ քսան թուրքի, քրդի դէմ դուրս կը գայ, հրացան ունի, գնդակը գետին չէ ընկնում: Նրա բօստանին մօտենալ չէ լինում, մեզ նման՝ դադանակներով չէ դուրս գալիս դաշտ: Մինչև հիմա ո՞ւմ հաւին է անմեղ տեղը «քըչչ» արել, ո՞ւմ է վրաս հասցրել:

— Որ չը գիտես, մի խօսի, վրայ բերեց խօսակիցը, հարցրո՛ւ իր հասակակիցներին և նրանք քեզ կ'ասեն, թէ Թուխիկենց Աթօն ջահել ժամանակ ինչե՛ր է արել:

— Թշնամու խօսքեր են:

— Կանչենք թո՛ղ գայ այստեղ մի քիչ խօսենք, մէջ ընկաւ երրորդը:

Ես էլ ձայնակցեցի այս առաջարկութեանը:

—Ձի գայ, ասացին միւս երկուսը. բօստանն ան-
տէր չի թողնի:

—Փորձեցէք, խնդրեցի ես:

—Աթօ ապեր, հէյ Աթօ ապեր:

—Հէյ, հէյ, ձայն տուեց նա հեռուից:

—Արի, արի այստեղ փեղամ կեր, փեղամ:

Մի փոքր լռութիւն տիրեց:

—Շատ էք, հարցրեց Աթօն:

—Ձորս հողի ենք, չորս:

—Գալիս եմ, գալիս:

Ամենքս էլ ուրախացանք: Քիչ յետոյ նա մէկ էլ
պարպեց հրացանը, կարծես կամենալով իր բացակայու-
թեան ժամանակ այդ մի հատիկ պայթիւնին յանձնել
իր բօստանի պահպանութիւնը և ապա հանդարտ սու-
լելով՝ յայտնուեց կրակի մօտ:

—Բարի երեկոյ. վահ, էս ո՞վ է, ասաց նա կռանա-
լով դէպի ինձ, որ լաւ տեսնի դէմքս. տօ, էդ դու ես,
նարմնագլուխ (քնքոյշ), բացականչեց նա ճանաչելով ինձ.
Վերջին բառով նա ակնարկում էր իմ գիւղական կեան-
քից խորթանալը:

—Տօ, դու էստեղ, էդ ո՞ր խաչիցն է, շարունա-
կեց նա:

—Որսից է գալիս, պատասխանեցին ընկերներս
տեղ բանալով Աթօին կրակի առաջ:

—Որսից, է, ի՞նչ ես բերել, տեսնենք:

—Լոր, լոր, Աթօ ապեր, որքան ուզես. ան ահա
քեզ մի կենդանի լոր տամ, դիր վանդակի մէջ, թող
առաւօտները երգ ասէ:

Այս ասելով՝ ես պայիւսակիցս հանեցի կենդանի
լորը և մեկնեցի նրան: Սիրուն թռչուն էր, կոկորդի-
տակը՝ սև, մնացած փետուրները մոխրագոյն, նա թըր-
պրտում էր ձեռքումս և աչքերը բաց ու խուփ անում
կրակի լոյսից: Աթօն բռնեց հանդարտութեամբ, մի քիչ
նայեց, շօշափեց կենդանու մարմինը:

—Լաւն է, չաղն է, ասաց. ապա երկու ոտներից

ու բնից բռնելով ամենայն սառնասրտութեամբ թռչնի գլուխը թափով զարկեց իր հրացանի փողին. կենդանին վայրկենապէս շունչը փչեց, երկու կաթիլ արիւն որձկալով. Աթօն առանց փետրելու մաշկեհան արեց և ձգեց կրակի վրայ: Այս բոլորը կատարուեց մի քանի րոպէում:

Ես նկատեցի՝ թէ ինչպէս ամենքն էլ զարմացած մնացին նրա անգուլթ վարմունքի վրայ, մի թեթեւ գոգամակութիւն նկարուեց բոլորի դէմքին. նոյն իսկ ես, որ ամբողջ օրը լորեր էի կոտորել, վրդովուած էի Աթօի արածից. «ճիշտ որ անհաւատ», մտածում էի ես:

— Զի՛ր, ինչ ես նայում պէլ կտրած, դարձաւ նա դէպի ինձ նկատելով վրդովմունքս, հիմա կ'ասես անխիղճն է. դու խօս մի և նոյն բանն ես արել ամբողջ օրը: Էսպէս է աշխարհի բանը, մարդ իր գործած մեծ չաբութիւնը կը մոռանայ, ուրիշի թեթեւ յանցանքը կը տեսնի: Եփուիր, լորուկ, եփուիր, քեզ մատաղ, աշխարհում չարն ու բարին իրար են խառնուել, խելք կ'ուզեմ, որ կարողանայ ջոկել: Սուտ չեն ասել մեր պապերը՝ «Հաստ ու բարակ մէկ գին է, վայ դայ բարակ մանողին». թէ քեզ պահէի, խնամէի, էլի ես անհաւատ էի. սպանեցի էլ, էլի ես եմ անհաւատ. լաւն էն է ուտեմ: Նարմընագուքը խղճով է, նա հրացանով է սպանում, իսկ Էս... դէ մենք էլ գիւղացի կոշտուկոպիտ մարդ ենք, մերն էլ այսպէս է. ինչ կ'ասէք տղերք, դարձաւ նա դէպի միւսները: Սրանք լուռ էին:

— Ի՜նչ ասենք, Աթօ ապեր, վերջապէս ձայն տուեց Սարգիսը, դու մեր հօր տեղն ես, մէկ էլ ամեն մարդ իր վարձքի տէրն է:

— Հա՛, ինչու չէ, ամեն մարդ իր վարձքի տէրն է. թող այդպէս լինի, ես այս մի լորի վարձքը չուզեցի, թէ սրա համար միւս կեանքում մէջքս չամփուրով այրեն, նարմընագուքին ողջ-ողջ կպրի կարասը պիտի գըցեն. թամաշայի բան կը լինի հա՛ն, վերջացրեց նա ծիծաղելով:

Լորը եփուեց, նա վերցրեց կրակի վրայից և սկսեց

ախորժակով կրծոտելէ Ես նայում էի նրան այդ րօպէին
 և զարմացած էի տեսնելով որ այդ դէմքն ամենեւին
 չար չէ և ոչնչով չէ համապատասխանում նրա խստա-
 սիրտ վարմունքին ու խօսքերին: Վաթսունն անցած մի
 ծեր գեղջկական դէմք էր չարչարուած ու բրտացած
 չարքաշ աշխատանքի մէջ, որ մի և նոյն ժամանակ զուրկ
 չէր խելացի արտայայտութիւնից: Կարճ և խալառ ճեր-
 մակած մերուքը և թաւ բելսերը ծածկում էին նրա
 դէմքի մեծ մասը, շատ քիչ բաց տեղ թողնելով այտե-
 րի վրայ. աչքերը մանր էին, յօնքերի հովանու տակ
 կորած, բայց ոչ խորամանկ էին և ոչ չար, այլ մեղմ,
 բարի և խելացի: Համարեա ոչինչ չը կար այդ դէմքի
 վրայ, որ անախորժ լինէր:

Մեր ետեւում, խոտերի մէջ մի բան կամացուկ քըս-
 սաց. Աթօն ճչաց, վեր թռաւ սարսափած և փախաւ հե-
 ուռ, ինչպէս օձից կծած: Մենք մնացինք ապշած:

— Ի՞նչ պատահեց, ձայն տուինք չորսս էլ միաբե-
 րան:

— Այստեղ օձ կայ, խշխշաց, պատասխանեց նա
 շնչակտուր:

— Տօ, ի՞նչ օձ, ի՞նչ բան, Աթօ ապեր, շունն էր,
 շարժուեց, քսոց հանեց:

— Ի՞նչ շուն, ո՞ւմ շունը:

— Իմ շունը, վրայ բերի ես, այ այնտեղ է, տնաչէն,
 խոտերի մէջ պառկած է:

Աթօն նայեց այն կողմը, տեսաւ շունը, հասկացաւ
 իր սխալը և անտեղի երկիւղը, բայց կարծես ամաչե-
 լով իր վախկոտութիւնից, էլ չէր մօտենում կրակին, որ
 չը տեսնենք իր դէմքի գունատութիւնը: Համոզեցինք,
 կանչեցինք, մօտեցաւ, բայց էլ չը նստեց, մնաց կանգ-
 նած աչքերը խոտերին յառած:

— Նստիր, նստիր, ուտենք:

— Չէ, էլ չեմ կարող, վերջացաւ. էստեղ օձ կը լի-
 նի, օձի տէրը մեռնի, վախեցէք օձից:

— Տօ Աթօ ապեր, ասաց Սարգիսը, դու, հեռ իրա-

նից, ժամ-պատարագից չես դողում, տէրտէրի անէծքից չես վախենում, քսան թուրք-քիւրդ աւագակին մարդ չես ասի, հիմա օձից ես վախենում:

—Հա, պատասխանեց նա յուզուած ձայնով, ես ոչինչից էլ չեմ վախենում: Թրի ու կրակի միջով կ'անցնեմ, գայլ, արջ և ուրիշ տասն անգամ սարսափելի գազաններ ինձ համար նապաստակներ են, բայց ես վախենում եմ օձից, նոյն իսկ դողում եմ նրա անուռը լըսելիս, տեսէք, դողում եմ, նա իմ չար հրեշտակն է: Եթէ ուզում էք ձեզ մօտ էլի մի փոքր մնամ, բարձրանա՛ք քօշիկի կտուրը, թէ չէ կ'երթամ, այստեղ օձ կայ, սիրտս է ասում:

Մեր զարմանքը կրկնապատկուեց. այդ քաջ, անվեհեր ծերունին, որի մաղերը, ով գիտէ, ինչ վտանգների մէջ էին ճերմակել, այդ «Անհաւատ», ինչպէս ասում էին գիւղացիք, դողում էր օձի նոյն իսկ անուռից:

Ճար չը կար, բարձրացանք կտուրը. մի առ ժամանակ ամենքս էլ լուռ էինք, ամենքս էլ քիչ առաջ պատահածի ծանր տպաւորութեան տակ էինք: Աթօն չարունակում էր յուզուած մնալ և ոչ ոք սիրտ չէր անում խզել անախորժ լուրթիւնը: Ներքեւում մենակ մընացած շունն սկսեց կաղկանձել և աշխատում էր բարձրանալ մեզ մօտ:

—Արի, արի, լաւ վախեցրիր ինձ, ասաց Աթօն, օգնելով շանը որ բարձրանայ. մենք ծիծաղեցինք և ճնշող լուրթիւնից ազատուեցինք:

—Աթօ ապեր, ասացի ես, չի՞ լինի որ մեզ պատմես, թէ ի՞նչու ես վախենում օձից: Նա մի առժամանակ ոչինչ չը պատասխանեց, գլուխը քաջ գցած՝ խաղում էր հրացանի բլթակի հետ և մի և նոյն ժամանակ ասես փորփրում էր հին յիշողութիւններ:

—Լաւ, պատասխանեց վերջապէս, պատմեմ, ծերացել եմ, ո՞վ գիտէ կամ շուտով կը մեռնեմ, կամ անիծած թուրքերը, քրդերը կը տան շանսատակ կ'անեն և կամ օձը կը կծի: Պատմեմ, քանի շունչս բերնումս

է. թող գոնէ մի երկու մարդ իմանայ, թէ ինչու եմ մնացել առանց ժամպատարագի, և երբ մեռնեմ, ո՞վ գիտէ, գուցէ խղճան, մի փոսի մէջ էլ ինձ գցեն:

Նա չիբուխը պատրաստեց, վառեց, մի քանի կում քաշեց և այսպէս սկսեց.

II

Շատ ժամանակ է է, քառասուն տարուց աւելի, որ ես ու խեղճ Դասպարը մտանք ձեր գիւղը: Քառասուն տարի, մի ամբողջ կեանք է, դուք չը կայիք դեռ այն ժամանակ: Հեռու տեղից էինք գալիս. քայլել էինք ամբողջ օրեր ու շաբաթներ, մեր ոտների կաշին քերթուել էր, մէջքերիս պարկերը պատառոտուել, ձեռներիս գաւազանը մաշուել: Մենք եկել էինք մեր գլուխը դնելու մի ապաստարան ճարել այս կողմերում, ինչպէս չուող թռչունները փախչում են տաք կողմեր՝ ձմեռը մօտենալիս: Աշխարհը լայն է, ասում են. ի հարկէ լայն է, մենք էլ գիտէինք, բայց արի տես, որ այդ լայն, արձակ աշխարհում մենք մի անկիւն չունէինք ծուարելու համար: Ասենք ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել. ո՞վ վաթան չունի, նա աշխարհում տեղ չունի, միայն չը գիտեմ երկնքում էլ նրան տեղ կը տան, թէ ոչ: Ծնած տեղներս՝ մեր վաթանը փուշ ու տատասկ էր դարձել մեզ խոցոտում, օձ ու կարիճ էր դարձել մեզ կծում, և մենք գլուխ առած փախչում էինք առանց ետ նայելու. տեղն է, որ ասեմ՝ սե լինէր մեր փախած օրը, մեր ոտները երկու տակ լինէր՝ չը հեռանայինք. վաթանը եթէ գեհէն դառնայ, էլի դարիբութիւնից լաւ է. հիմա կ'ասեմ, այն ժամանակ չէի հասկանում: Երկու ընկեր էինք, երկսիս ցաւն էլ մէկ էր, փլած պատի տակ ծընուած խեղճ ու կրակներ էինք. ծնունդից սկսած սե օրի, դառն քրտնքի, մեր միտն ուտելու դատապարտուած գլուխներ. կան էէ, այդպիսի մարդիկ շատ կան, որոնց ճակատին դեռ չը ծնուած կ'ասես դրել են՝

«ցաւ, տանջանք»։ Աշխարհում ունեցած-չունեցածս մի քոյր էր, հայ-հօւ, քանի տարի է անցել, դեռ քրոջս դարդի ծուխը քթիցս չի դուրս եկել, հոգիս դեռ մխում է։ մի թառւան աղջիկ, որ ինձ համար ամեն ինչ էր՝ և՛ հայր, և՛ մայր, և՛ եղբայր, և՛ հարստութիւն։ Բացի նրանից Գասպարը կար, իմ միակ ընկերը։ ցաւի, խեղճութեան մէջ իրար սէր էինք երգուել, միասին էինք չարչարում, միասին աշխատում, միասին ուրախու-նում, միասին վայելում, թէ մի բան կար վայելելու։

Ապրում էինք։

Բախտը մեր խեղճութիւնը, մեր սև օրը մեզ քիչ համարեց, մի բանջարաքաղի օր անօրէնները քոյրս փախցրին։ Յիշում եմ, երբ այդ սև լուրը մեզ հասաւ, ինչպէս երկնքից մի-մի ժայռ ընկնէր իմ ու Գասպարի գլխին և մեզ աղցանի պէս տրորէր. հազար կտոր ա-նէին մեզ, սրանից լաւ էր։ Երկուսով էլ ընկանք սար ու ձոր, հարց ու փորձ արինք, գլուխներս սար ու քարի տուինք, գիշերները ցերեկ շինեցինք, բոլորն ի դուր, չը գտանք ու չը գտանք։ Վերջն իմացանք, որ փախ-ցնողները հեաքը կորցնելու համար շտապել են Արաքսից անցկացնել, Պարսկաստան տանել. գարնան յորդացած գետը խեղդել է թէ՛ զոհին և թէ՛ դահիճներին։ Հա-րուածը սարսափելի էր, խեղճ ու կրակ, ձեռներս ծո-ցերումս, տուն դարձանք, մնացինք կծկուած, ինչպէս մայրը կորցրած որբեր, սգացինք ու լռեցինք։

Ուշ իմացայ, որ խեղճ Գասպարը սիրում էր քրոջս, որ նրանք իրար խօսք էին տուել վաղուց. սրա համար էր, որ խեղճ ընկերս այդ ծանր կորստից յետոյ այրւում փոթոթւում էր ինչպէս բոցերի մէջ։ Այն օրից, երբ յայտնի եղաւ քրոջս անյայտանալը և վերջում՝ մահը, Գասպարն էլ ոչ գիշերը քուն ունէր, ոչ ցերեկը հան-գիստ։ Ես էի զրկուել իմ միակ քրոջից, էլի ես էի ստիպուած նրան հանգստացնել. արտասուում էր երե-խայի պէս և անդադար թափառում էր սար ու ձոր։ Վերջ ի վերջոյ, երբ մի փոքր հանգստացաւ, լռեց ինչ-

պէս համր, օրերով մի հատ բառ չէր արտասանի, միայն թափառում էր այն տեղերը, որտեղից քոյրս երբ և իցէ անցել էր, և ժամերով մնում էր քարացած մի և նոյն տեղում: Ուշ աշուն էր, որ նա մի օր ինձ ասաց.

— Ես գնում եմ, Աթո:

— Ո՛ւր, Գասպար, հարցրի ես զարմացած:

— Ո՛ւր. նա մնաց մի փոքր լուռ:

— Գնում եմ գրողի ծոցը, փախչում եմ մեր վերանից, հոգիս փոթովթւում է, էլ չեմ կարող մնալ, որ էլի մի քանի օր մնամ, ցաւից կը պատռուեմ. կ'երթամ քանի առջևս ճանապարհ կայ:

— Ղարիբութիւն:

— Հա՛, զարիբութիւն:

— Ես էլ քեզ հետ, եղաւ իմ պատասխանը:

Եւ մենք ճանապարհ ընկանք: Եկանք, հասանք ձեր գիւղին: Մեզ ի՛նչ, թէ ի՛նչպիսի գիւղ էր, բաւական է, որ հայ-քրիստոնեայ լինէին, բաւական էր, որ մեր աւեր դարձած երկրից հեռու էր: Մի գոան առաջ կանգ առանք. փոյթներս չէր, թէ ում տունն էր, մի տաք անկիւն, մի սաքու լինէր, այդ էր ինդրածներս: Յուրտ էր, իսկ մեր շորերը պատառ-պատառ երկար ճանապարհից. սարեր, ձորեր էինք անցել էէ...: Մտանք մի սաքու, կծկուեցինք, տաքացանք, ողորմի տուինք տիրոջ մեռելներին և սկսեցինք մեր սև օրի վրայ մտածել, մեր անելիքը որոշել: Ձմեռը մի կերպ դռնէ դուռ գլուխ պահեցինք, գարնանը Գասպարը նախրապան եղաւ, իսկ ես գաշտերի պահապան:

Ամիսներ ու տարիներ անցան, և մենք սև օրով աշխատում էինք ամբողջ ցերեկը, իսկ գիշերները մի տեղ, մի սաքուում, մի տան բակում, մի կտրան մերկ ցնցոտիների մէջ կծկւում էինք, քնում միասին: Գասպարը մնաց միշտ լուռ, միշտ տխուր, սիրտը կտրուած. երբեմն-երբեմն մի երկար «ախ» կամ «օճֆ» կ'անէր և յետոյ կը լռէր անվերջ: Ես էլ կոպէկ-կոպէկ հաւաքում էի, միաքս էր տան-տեղի, թոնիր-օջաղի տէր լինել:

Այն, այնպէս էի ձանձրացել ուրիշի դռներից, ուրիշի սաքուից, ուրիշի թոնրան շրթից, փշրանքից, շան կեանք էր, շան կեանք: Այնպէս ուզում էի ունենալ իմ սեփական տունը, իմ սեփական բունը, ուզում էի ես էլ աշխարհի պէս կնոջ, երեխայի տէր լինել, «առիք սեւաքններ»: Այն ժամանակ խօսի կարող եմ խեղճ Գասպարին էլ մի անկրն տալ, մտածում էի ես, մի գլուխ գնելու տեղ պատրաստել, որ ներս մտնի առանց կարմրելու. յետոյ միասին կ'ապրենք սիրով. լաւ չենք ապրի, վատ կ'ապրենք, բայց մեր յարկի տակ կը լինենք, միասին կ'աշխատենք, միասին կ'ուտենք: Նա ինձանից էլ չի բաժանուի. ուր գնար իր նշանածի կորստից յետոյ, ո՞վ գիտէ, մէկ էլ նրա մտքովն անցնի՞ պսակուել, թէ ոչ. այն մարդկանցից չէր, որոնց սրտում ցաւը մեռնում է ժամանակի հետ, նրա սիրտը դեռ միում էր, ինչպէս չը մարած հրդեհ, որի բարակ ծուխը բարձրանում է հա բարձրանում աւերակների միջից:

Ես խեղճ էի, աղքատ, անտուն, բայց սիրտն ինչ կը հարցնի աղքատութիւն. մի օր դաշտում մի աղջիկ տեսայ, սիրուն էր, սիրտս կպաւ, չէ՞ որ ես էլ ջահէլ էի, ես էլ սիրոյ կարօտ: Միտք արեցի, որոշեցի գլուխս սարով-քարով տամ, նրան առնեմ: Սրա համար էի չարչարում, սրա համար էի արիւն քրտինք թափում և հաւաքում էի աշխատանքս: Տուն ու օջաղը բոլորը միացան այն աղջկայ մէջ:

Անունը չեմ ասի, նա դեռ կենդանի է, մի ընտանիքի մայր, համարեցէք Ռեհան: Մի օր էլ պատահեցի Ռեհանին դաշտում, աչքով արեցի՝ ծիծաղեց, մի ուրիշ անգամ էլ ճար գտայ, սիրտ արեցի, մօտեցայ, խօսեցինք, քաղցր բաներ ասացինք իրար, յետոյ մի օր էլ մի ընծայ տուի՝ առաւ, խօսք տուինք իրար, մենք նշանուած էինք: Աղքատ աղջիկ էր, ունէր-չունէր մի պառաւ մայր, նրա համաձայնութիւնն էլ առանք, ուրախութիւնս անչափ էր, իսկ Գասպարը՝ լաւ յիշում եմ, այդ առթիւ ժպտաց:

Երկար նշանուած մնացի, երկնւ տարի հաւաքում էի, հաւաքում, բան չէր դուրս գալիս. քանի տարի պիտի աշխատէի, որ գոնէ մի հարիւր ուրբի հաւաքէի հարսանիքի ծախքի համար, նշանածիս իմ դրամով գոնէ մի շոր առնելու. խօմ չէի կարող հէնց այնպէս գնալ ձեռքից բռնել տանել. երանի չէր, որ այդպէս հնշտ լինէր, հարսանիքը աղքատին պատիժ է դրուած: Երբեմն այնպէս էի յուսահատուում, որ լացս էր գալիս, բայց երբ գնում էի նշանածիս տեսնում, երբ նա մի երկու քաջալերող խօսք էր ասում, ամեն բան մոռանում էի, կրկին սիրտ առնում և կրկին վերսկսում աշխատանքս նոր եռանդով. դուք չը գիտէք, թէ մի սիրած աղջիկ մարդու ինչե՛ր անել կը տայ: Եւ Ռեհանը սպասում էր:

Քանի տեղ փոխեցի, քանի տուն մտայ այնուհետեւ, քանի տեսակ պարապմունք գտայ: Երբեմն տների մշակ էի, մէջքիս այծի մորթի կապած, առաւօտից երեկոյ գոմում անասունների աղբի մէջ չարչարում էի և ամբողջ ձմեռուան վարձս էր 5—6—10 ուրբի. երբեմն բանուոր էի, օրավարձով աշխատում էի սրա նրա այգում, արտում, շինութեան վրայ, երբեմն էլ պարապ էի մնում և աշխատածս ծախսում, էլի մնում ձեռքերս դատարկ: Վերջ ի վերջոյ մի տարով վարձուեցի հօտաղ Զուհակենց Սէփօի տանը: Ողորմի իրան, վաղուց է մեռել, կինն էլ մարդու գնաց, տունը «բրիչակ» եղաւ պրծաւ:

Սէփօն մենակ մարդ էր, մի լուծ եղն ունէր և մի արօր, որ ինձ յանձնեց: Աշխատում էի և մտածում, թէ ինչպէս անեմ, որ հարսանիքիս ծախսը լրացնեմ. երեք տարին շուտով կը բոլորէր և խեղճ Ռեհանն սպասում էր: Ամառ էր. ցերեկն անասունների հետ էի, իսկ գիշերները գնում էի Սէփօի բօստանը պահպանելու, ինչպէս այժմ: Գասպարն էլ նախիրը դաշտից տուն էր բերում և գալիս ինձ հետ միասին գիշերում բօստանում. երկու անբաժան որբերի պէս էինք: Գիշերներն-

ըը ես պատմում էի նրան իմ սէրն ու վիշտը, դանդառում էի, որ չեմ կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել, պէտք եղած դրամը պատրաստել, նա, ըստ իր սովորականին, լռում էր, մի երկար «օօֆ» անում և վերջում կամացուկ աւելացնում:

—Աստուած ողորմած է, ախպէր:

Ի՞նչ էր միտքը, ի՞նչ ծրագիր ունէր, իր վաստակած դրամն ի՞նչ էր անում, ունին էր պահ տալիս, կամ ունէր դրամ արդեօք, թէ՛ թողնում էր սրա նրա մօտ առանց երբէք յետ ստանալու: Ես չը գիտէի, երբ ակնարկում էի, նա հանգարտութեամբ խօսքը փոխում էր և այնուհետեւ անվերջ լռում: Ես ցաւում էի ո՛չ միայն ինձ համար, ո՛չ միայն Ռեհանի սիրուն, այլ և այս խեղճ ու կրակ Գասպարի համար, որին կ'ուզէի դռներից ազատել, մի փոքր խնամել: Ես գիտէի, թէ՛ իր անճար ու բարի է նա, ես գիտէի, որ շատերը ծածուկ նրա բարութիւնից օգտւում են, և նա ինձ չէ յայտնում, ես համոզուած էի, որ նրա վաստակը կորչում է այս ու այն կողմ, բայց ի՞նչ կարող էի անել, երբ նա լռում էր, կամ միայն «ախ, օօֆ» անում: Իսկ երբ դիպուածով իմանում էի, որ այս կամ այն անձը նրա պահ տուած դրամը կերել է, վրդովւում, բարկանում էի իր թուլութեան վրայ, նա նայում էր ինձ իր հեղ աչքերի տխուր հայեացքով, ուր այնքան սէր և դուլթ կար, ապա ասում էր մեղմութեամբ.

—Ի՞նչ ես նեղանում, ախպէր, երեւի չունեն սր չեն տալիս, չկալութեան երեսը սե, ես ու դու խօսմ լու գիտենք, թէ՛ ինչ է չկալութիւնը, ի՞նչ անենք, թէ՛ չեն տայ, Աստուած իրանց հետ, օօֆ:

Կերակրւում էր ցամաք հացով, որ ամեն առաւօտ մէջքին կապած դաշտ էր տանում, քայլելիս մըջիւն կոխ չէր տայ, անասուններին չէր ծեծի, բերած հացը այս ու այն քաղցած հօտաղի կամ անցորդի հետ կը կիսէր: Նրա միակ մխիթարութիւնը իր չիբուխն էր, որ կաւից էր շինում, արեւի առաջ շորացնում և նրանով անվերջ

ծխումէ Երեկոյեան «ախ» ու «օօֆ» անելով անասունները հաւաքում էր, գիւղ բերում և յետոյ գալիս էր բօստան ինձ հետ միասին գիշերելու: Ես, ըստ իմ սովորութեան, դարձեալ սկսում էի տրտնջալ մեր կեանքից, մեր բախտից, մեր սև դարիբութիւնից, իսկ նա էլ, ըստ իր սովորութեան, լուռ լսում էր, մի «ախ» անում և լռում: Այսպէս անցան տարիներ. վերջին երեք տարիներին ես նշանուած էի և հազիւ հաւաքել էի յիսուն ուռբի:

Մի անգամ Ռեհանին տեսնելու գնացի. մօր քիթը կախ էր, նա ինձ ընդունեց պաղ երեսով, խօսքերը ծամ-ծմում էր, վերջ ի վերջոյ ասաց՝ որ ինքն այդքան երկար չէ կարող սպասել, որ անխիղճ բան է իմ կողմից ջահէլի օտքը կապած պահել երեք տարի, որ ինքն ամաչում է գլուխ դուրս հանել հարեւանների մէջ, վատ են խօսում, և թէ... այստեղ նա աւելի ցածրացրեց ձայնն ու յայտնեց, որ Ռեհանին ուզող կայ:

Ինչպէս սիրտս դանակ խրէին, վերջին խօսքերը կայծակի պէս ճայթեցին գլխիս. Ռեհանին ուզող կայ... ես այդ ամենեւին չէի մտածել, վաղուց էի սովորել նրան միանգամայն իմը համարել և մտքովս անգամ չէր անցնում, թէ մի օր մի մարդ կը յայտնուի և իմ երեք տարուայ նշանածի ձեռքը կը խնդրի: Սուտ էր ասում պառաւը, թէ ճշմարիտ, այդ ես չը գիտեմ, բայց ես բոլորովին հաւատացի, զայրացած նրան նայեցի ականայ բռունցքներս սղմած, վեր կացայ և առանց մի բառ արտասանելու դուրս գնացի:

Ճանապարհին մենակ մտածելով՝ համոզուեցի, որ պառաւն իրաւունք ունէր, որ ես յանցաւոր եմ, և յատկապէս այն պատճառով՝ որ ես թշուառ եմ ու աղքատ: Մտածում էի մտածում և խեղճ բանի չէր համնում, պակասում էր յիսուն ուռբի, քիչ փող չէր, յիսուն ուռբ լի... օրտեղից ճարել, ումից խնդրել, ումից պարտք վերցնել: Գասպարը չունէր, ես այդ լաւ գիտէի, նրա վաստակածը սրան նրան էր բաժին ընկել. կամ ունենար էլ, ես ինչպէս նրա դառն քրտինքի փողով իմ հարսա-

նիքն անէի: Ի՞նչ պէտք էր անել. դժոխային գիշեր անց կացրի: Գասպարին ոչինչ չասացի. մտածում էի, թէ մենակ պէտք էր ճար գտնել:

Յաջորդ օրը արօրով դաշտ գնացի ըստ սովորակա-
նին և երեկոյեան տուն դարձայ միայն մի եզով. միւսը
հէնց լծան տակ յանկարծամահ եղաւ. Սէփօն ու իր
կինը ծնկներին, գլխին տուին, բայց արդէն ուշ էր:
Աշնան սկիզբն էր, վար ու ցանքի ժամանակ, լուծը գե-
տին մնալը տնաքանդութիւն էր: Սրանց ցաւն իմից մեծ
եղաւ: Մարդ ու կին նստեցին, մի փոքր ախ ու վախ
արին, մի փոքր վշկշացին, յետոյ ճարները կտրած հան-
գատացան և սկսեցին խորհուրդ անել:

— Վաղն երթամ պարտք անեմ, ասաց Սէփօն:

Պարտքի անունից կինը կարծես դողն ընկաւ:

— Ամա՛ն չէ, էլ չենք ազատուի, մարդ, ասաց նա.
երեխաներս էլ ծախենք, չենք ազատուի. պարտքի տէ-
րը մեռնի, հազար գլխանի վիշապ է. չէ, պարտքը թող,
առ գլխիս ոսկիները, տօ՛ր ծախիր. թող մեր ամօթը
մեր երեսը մնայ, թող մեր դռնից կանչող չը լինի:

Երկու օրից յետոյ ոսկիները ծախուած էին, և Սէ-
փօն տուն բերեց յիսուն ռուբլին:

Մի առաւօտ էր, լաւ յիշում եմ, ինչպէս այսօր,
Սէփօն բակը մտաւ, ինձ տեսաւ:

— Տես, Աթօ, ասաց, փողը բերի. նա ցոյց տուեց
թղթի մէջ երկու քսանըհինգ ռուբլիանոց. դէ, որդի, գնա՛
Խ... գիւղը. ասում են Նաւօն եզ ունի, դու լաւ եզ
ճանաչում ես. տես, արի լուր բեր, գնանք առնենք:

Ասաց, առաջ անցաւ դէպի տան դուռը, և աննկա-
տելի կերպով թղթի միջից փողն ընկաւ գետին, իսկ
ինքն առանց այդ իմանալու ներս մտաւ: Ես շտապով
վեր թռցրի. հէնց ուզում էի ձայն տամ, իրան յանձ-
նեմ, որ յանկարծ կարծես մէկը կոկորդս սղմեց. ձայնս
դուրս չեկաւ, լեզուս պապանձուեց, և ականջումս պարզ
ու որոշ հնչուեց զոքանչիս ձայնը— «Ռեհանին ուզող

կայ»։ Ես նշանուած եմ, մտածեցի, դրամը գրպանս դրի, ըշտապով դուրս եկայ և գէպի Խ... գիւղը դիմեցի։

Առաջին անգամ իմ կեանքում ես գողացայ. ես այժմ գող էի։ Ոտներս դողում էին, շնչառութիւնս կտրւում էր նեղ փողոցներում, ուստի շտապ-շտապ գիւղից դուրս եկայ լայնարձակ դաշտ. այստեղ կանգ առայ և մի քանի անգամ լիքը կրծքով շունչ առայ։ Յետեիցս մէկը վազէվազ գալիս էր, երևի Սէփօն է, մտածեցի և երկիւղով յետ նայեցի... ոչ ոք չը կար, ինձ թուացել էր միայն։ Կամացուկ հանեցի գրպանիցս թղթադրամները, նայեցի վրան սիրով.— դա իմ նշանածն էր, իմ տունն էր, իմ օջաղն էր. յիշում եմ, ժպտացի էլ, ապա խնամքով ծալեցի և գրպանս դրի։ Բայց ոտներս դողում էին դեռ, սիրտս թրթռում էր, և այդ բանն ինձ զայրացնում էր. պէտք էր խլացնել նրա ձայնը։ Սկսեցի մրմռալ մի երգ։ Ձեզ չի՞ պատահել ձեր երեխայ ժամանակ միայնութեան և խաւարի մէջ երգել, որ չը լսէք անակնկալ և երկիւղալի ձայներ. ճիշտ այդպէս, ես երգում էի սրտիս ձայնը խեղդելու համար, երգում էի և քայլում։ Թրթռոցը սակայն չէր կտրւում։ Այն միտքը, թէ ես երգում եմ, որ չը լսեմ սրտիս ձայնը՝ ինձանից չէր հեռանում եւ ես աւելի վատ էի ըզգում ինձ, ուստի որոշեցի լռել. բայց սաստիկ բարկացած էի, ում դէմ, չը գիտեմ, կարծեմ իմ ձայնի դէմ, որովհետեւ նա դողդողում էր և անախորժ էր հնչում. իմ երգի դէմ, իմ սրտի դէմ, ամեն բանի դէմ, ինչ որ պատահում էր, ինչ տեսնում էի։

Ամենից աւելի ինձ զայրացնում էր մի կաշաղակ. նա նստել էր մի այդու ցանկապատի վրայ, իր անախորժ ձայնով անդադար կշկշում էր և ցատկոտում դէս ու դէն։ Ինձ թուաց, թէ նա ճիշտ իմ ձայնի պէս ձայն էր հանում ինձ ծաղրելու համար. իսկ պոչը խօս անտանելի էր. ես երբէք չէի տեսել, որ կաշաղակները այնպէս անախտան ձևով պոչները շարժեն. կարծես այդ կաշաղակն իմ ջիգրու էր այդպէս խաղացնում իր պոչը։ Ես

էլ մի քար վերցրի, կատաղաբար նետեցի դէպի նրան. նա մի սուր ճիչ հանեց և անյայտացաւ. ես հայհոյեցի և շարունակեցի ճանապարհս: Մի փոքր այն կողմը՝ ճանապարհի վրայ մրջիւնի բոյն կար, շուրջը վխտում էին մրջիւնները, աշխատում էին. ես կանգ առայ, նայում էի, ըստ երևոյթին խաղաղ: Մի խումբ մրջիւններ միաբանուած քաշ էին տալիս մի ահագին բզեզ, երևի վիրաւոր, որովհետեւ թրպրտում էր և ազատուել չէր կարողանում: Այս տեսարանն էլ ինձ բարկացրեց. բզեզի վրայ բարկացայ արդեօք, որ անգոր էր փրկուելու, թէ՛ մրջիւնների, չեմ յիշում, միայն ոտքով տրորեցի և՛ բզեզին, և՛ մրջիւններին. դրանով էլ կշտացած՝ կարծես չարիք գործելու ծարաւս մեծացաւ. ես սկսեցի անգթօրէն տրորել բոլոր մրջիւններին, ապա փայտի ծայրով քանդեցի նրանց բունը արագ-արագ, դուրս թափեցի նրանց ձուաները և նոյնպէս տրորեցի անխնայ. մի կատարեալ աւեր ու կոտորած: Մի բոպէ ես այնպէս էի տարուել իմ այս անգութ աշխատանքով, որ մոռացայ նոյն իսկ, թէ Խ... գիւղը պիտի գնամ. լաւ որ դիպումսով ձեռքս գրպանս տարայ, դրամը շօշափեցի, յետ քաշեցի թափով, հեռու փախայ մրջիւնների աւերակ բնից, գլուխս բռնեցի և մի փոքր միտք արի. ես գազան էի դարձել: Նորէն առաջուայ դողը վերբսկսուեց, որ քիչ առաջ կտրուել էր, երբ ինքս ինձ մոռացած՝ աւերում էի մրջիւնների բոյնը: Ճանապարհս շարունակեցի:

Մի մարդ էր անցնում ճանապարհով, մի ողորմելի, գզգզուած մուրացկան: Նա կամ սպառիկ յոգնած էր, կամ հիւանդ, որովհետեւ հազիւ քայլում էր, յենուելով երկու գաւազանի վրայ: Ունեցած չունեցածը մի մաշուած պարկ էր, որի մէջ մի քիչ բան կար և որ նա կրում էր ուսին: Ո՞րտեղից էր գալիս և ո՞ր էր գնում, ո՞վ գիտէ. այդպիսիները որոշ տեղ չունեն, նրանք անտուն թափառականներ են: Զարմանալի չէ, այս խղճալի մուրացկանն ինձ ամենից շատ զայրացրեց. դա իմ

խեղճութիւնն էր, որ ցցոււմ էր առաջիս. ինձ թւում էր, թէ նա դիտմամբ յայտնուեց իմ առաջ, և ես առանց ճանաչելու դեռ հեռուից նրան ատում էի: Վերջապէս մենք հասանք իրար:

— Բարեւ, ախպէր, ասաց. Շ... գիւղի ճանապարհն այս է:

Ես կանգ առայ, ոտքից գլուխ նայեցի մարդուն և թողեցի անպատասխան: Երեւի տեսքս լաւ չէր, որովհետեւ նա շտապեց հեռանալ, ոտներին ոյժ տուեց և մի քանի անգամ յետ-յետ նայեց երկիւղով դէպի ինձ: Իրաւունք ունէր վախենալու. յիրաւի, երբ նա առաջս էր, ես առանձին չար ցանկութիւն էի զգում խել նրա պարկը, ուր երեւի մի քանի կտոր հաց կար դռներից հաւաքած, ցրիւ տալ դաշտում, իրան էլ մի պինդ քացի տալ. լաւ որ շուտ հեռացաւ, ես էլ զսպեցի ինձ ու անցայ:

Ճանապարհս անցնում էր հէնց այն արտի մօտով, ուր ընկած էր մեռած եղբ: Հեռուից երևում էր դիակը, ուռած, ահագին, ոտներն օդի մէջ ցցուած զգուելի ձևով. մի խումբ ցիներ և մի շուն քաշքշում էին նրա մօի կտորները: Ես մի տարօրինակ ցանկութիւն զգացի գնալ մէկ էլ տեսնել խեղճ կենդանուն: Քանի մեռած չէր, ես դէպի նրան ոչինչ չէի զգացել, իսկ այժմ... այդ ուրիշ բան էր. այդ հոտած, այլանդակուած դիակի և իմ մէջ մեծ կապ կար. ախր նա որ չը մեռնէր, ես յիսուն ութը ին հրտեղից կը ճարէի: Յետոյ ես շատ մտածեցի և չը կարողացայ հասկանալ, թէ այդ եղբ ինձ համար մեռաւ, թէ հէնց այնպէս, քէֆն ուզեց՝ մեռաւ: Մի րոպէ գլխովս անցաւ, թէ ո՞վ գիտէ, Աստուած ինձ խղճաց, դրա համար եղբ յանկարծամահ եղաւ, ապա մարդու բախտը ինչպէս է կտրոււմ. յետոյ մտածեցի.— ինձ համար լաւ եղաւ, իսկ Սէփօն... դէ նրան էլի Աստուած կը հասցնէ մի ուրիշ տեղից: Լաւ միտք էր, ինքս ինձ միտքերեցի, սիրտ տուի, մի քիչ հանգստացայ: Մօտեցայ դիակին, ցիները փախան, իսկ

շունը ատամները ցոյց տուեց, թշնամաբար մոռաց Վտիտ, քոսոտ շուն էր, անշուշտ անտէր ու թափառական. երևի խեղճը վաղուց միա չէր տեսել և կարծում էր, թէ ես խլելու եմ եկել:

Վերջապէս Խ... գիւղը հասայ, պէտք եղած եղբ տեսայ: Վերադարձիս նախ տարայ գողացածս դրամը թաքցրի մեր մարագում և ապա գնացի տուն, յայտնեցի ճանապարհորդութեանս յաջող արդիւնքը: Սէփօն ուրախացաւ, ներս գնաց դրամը վերցնի, որ գնանք նոր եղբ գնենք, և յանկարծ ծնկներին խփելով՝ դժի պէս դուրս թռաւ և սկսեց բակում պտոյտներ գործել, այս ու այն առարկան բռնել, շարժել, թափ տալ, առանց հասկանալու՝ թէ ինչ է անում, միայն շարունակ ճըշում էր.

—Եղբ տարան, եղբ տարան...

—Ի՞նչ եզ, այ մարդ, ո՞վ տարաւ, ճչաց սարսափած կիներ, բռնելով նրա ձեռքը:

—Եզն էլի, եզան փողը, փողը, փողը տարան, տունս քանդեցին, փողը չը կայ: Յիշում եմ, ես ուզում էի մէջ խառնուել, մի բան ասել, բայց բերանս փակուեց, ատամներս իրար վրայ սղմուեցին, օտներին դողը սաստկացաւ և հազիւ յենուեցի սրահի սեանք, մինչդեռ մարդ ու կին իրար ձեռքից բռնած, իրար քաշքշելով՝ վազվզում էին պատի այս ու այն կողմը, յետոյ հարբածի պէս կրկին ներս մտան տուն, ես էլ հետևեցի նրանց: Իրար միջոց չը տալով՝ նրանք խառնեցին սրնդուկը, դուրս թափեցին ինչ որ կար. —փողը չը կար ու չը կար. թուղթն այնտեղ էր, որի մէջ փողը փաթաթուած էր, իսկ յիսուն ուրբլին չը կար: Տասն անգամ մի և նոյն թղթի կտորը մարդ ու կին փոխ առ փոխ վերցրին, ծալքերը բացին նայեցին, գետին ձգեցին, տասն անգամ խառնեցին իրանց գրպանները, իրանք էլ չիմանալով թէ ինչու, ապա վեր թռան միասին և սկսեցին անկողինների ծալքը քանդել, տունը տակն ու վրայ արին, մինչդեռ Սէփօն լաւ յի-

շում էր, որ դրել էր սնդուկում: Դրամը չը կար: Տունը դարձաւ յատուկ մեռելատուն. կինը արտասուում էր, գոգք էր ասում՝ ինչպէս երեխաները կորցրած մայր. խակ Սէփօն կրկին դուրս թռաւ բակը և վշվշալով ման էր գալիս, ձեռները տրորում, վերջը կծկուեց մի պատի տակ:

Երեք անգամ պատրաստուեցի ոտներն ընկնել, խոստովանել գործած յանցանքս, թողութիւն խնդրել արտասուելով, յետ տալ փողը, և երեք անգամ էլ պարզ, որոշ լսեցի ականջումս միևնոյն ձայնը.—«գիտես, Աթօ, Ռեհանին ուզող կայ»: Երկինք, գետինք. այդ անիծուած ձայնը ես լսեցի՝ ինչպէս այժմ խօսում եմ: Լսեցի՝ և բերանս փակուեց, լուցի խեղդուած: Ռեհանին ուզող կար, փողը տալ կը լինէր... դողում էի, սարսափում էի արածիցս, բայց էլ աւելի սարսափում էի յայտնելուց: Ի՞նչ օր քաշեցի. քիչ էր մնում խելքս կորցնէի և սկսէի բակում վազվզել գողալով, «գողը ես եմ, գողը ես եմ»: Սիրտ չէի անում ասել, բայց կ'ուզէի, որ մի կերպով բռնուեմ, որ մի մարդ տեսած լինի արածս, գայ, հաստատի. կ'ուզէի, որ ինձ բռնեն, խեղդեն, կտորկտոր անեն, տանջեն, լացացնեն, մանաւանդ լացացնեն. արցունքով գուցէ սիրտս թեթեւանար, թէ չէ մեռնում էի, քիչ էր մնում տրաքուեմ:

—Աթօ, քո տունն աւերուի, Աթօ, փողը տարան. ախր խեղճ կնկաս «երեսի ջուրն էր», այն էլ տարան, Աթօօ, ճար, հնար, ասաց Սէփօն տխուր ձայնով, որ մինչև սիրտս թափանցեց, ապա գլուխն առաւ երկու ձեռներէ մէջ և սկսեց հեկեկալ:

—Հա, տարան, Սէփօ ապէր, կրկնեցի ես դողդոջուն ձայնով. և ի՞նչ, ես՝ գողս, աւաղակս, ոճրագործս լաց եղայ խեղճ Սէփօի հետ, լաց եղայ բարձրաձայն, գժի պէս, լաց եղայ ո՛չ Սէփօի, այլ ինձ համար, լաց եղայ իմ խեղճութեան համար, իմ թշուառութեան համար, լաց եղայ հոգւոյս տանջանքը թեթեւացնելու համար, ներսս այրող կրակի վրայ մի քիչ արցունք ցանե-

լու համար. լաց եղայ իմ կորցրած խիղճը, որ այդ օրն առաջին անգամ դողութիւնով սեւացրիւ եւ էլի սիրտ չարեցի ասելու, թէ ես եմ գողը:

Տեսնէ՛ր ձմեռ ժամանակ, թէ ինչպէս փոքրիկ երեխան ձնագունտը ձեռքին բռնած, ցրտից կապտում է, դողում, լաց է լինում, թէ ձեռը սառում է, օգնութիւն է խնդրում, դանդաւում է թէ կապտեց, մեռաւ ցրտից, բայց ոչ մի կերպով յանձն չէ առնում դէն դեղը ձնագունտը, որ իր ցաւի աղբիւրն է. ճիշտ այդպէս էի եւ ես, ճիշտ այդպէս էի արտասուում ես. տարբերութիւնն այն է միայն, որ խեղճ երեխան չէ ուզում հաւատալ, թէ ձիւնն է իրան մրսացնողը, իսկ ես շատ լաւ գիտէի, եւ շարունակում էի արտասուել եւ դողալ:

Օ՛ր, դա մի զարմանալի բան էր: Թշնամուս չեմ ուզի այդ օրը տեսնի:

Մարդու հոգին շատ խորն է, շատ խորը, ծոփ...

III

Ուրախացայ, երբ տնից կամացուկ դուրս գնացի. էլ չէի դողում այնպէս. արցունքն ինձ փրկեց: Գիւղից դուրս եկայ, երկար քայլեցի միայնակ, մտածեցի հազար ու մի բաներ եւ մի ժամանակ համարեա առանց իմանալու ինձ գտայ Ռեհանէնց տան առաջ: Մի րոպէ մը նացի լուռ, շուարած. մտածում էի՝ մտնել թէ ոչ: Սաստիկ կ'ուզէի մտնել, տեսնել, ասել նրան, որ դու իմն ես, որ բեզ ոչ որ չէ կարող խլել ինձանից, բայց վախենում էի մատնել ինձ: Լաւ համարեցի յետ դառնալ եւ սպասել, մինչեւ փոթորիկն անցնի, մինչեւ Սէփօի փողի ձէն ու ձունը կտրուի գիւղից: Հէնց այդ րոպէին բալի դուռը բացուեց, Ռեհանը դուրս եկաւ, գնում էր ջրի. մայրը տանը չէր, եկեղեցի էր գնացել, երեկոյ էր. այլ ես հեռանալն անկարելի էր, ներս մտանք:

Երբ մնացինք մենակ՝ ես մի առ ժամանակ նայեցի նրան. դեռ երբէք նա այնպէս սիրուն չէր երեւցել

ինձ, ես նայում էի այնպէս, որ կարծես աչքերով ուզում էի ուտել նրան. ապա յանկարծ մօտեցայ, գրկեցի նրան առաջին անգամ երեք տարուայ սիրոյ ընթացքում: աղջիկը չէր սպասում, այդ նրան զարմացրեց: Այդ դեռ քիչ էր. ես նրան այնպէս սղմեցի գրկիս մէջ, որ նա քիչ մնաց նուազէր, և երկիւղով ու ցաւով էր նայում երեսիս, կարծես ուզում էր իմանալ, չեմ խելագարուել արդեօք, կամ որ և է չար միտք չունեմ: Դէմքս երևի սարսափելի լինելու չափ տարօրինակ էր. նա ճիգ գործ դրեց դուրս պրծնել ու փախչել. իզուր, իմ երկաթէ բազուկների մէջ նա թրփրտում էր ինչպէս ճնճղուկը բազէի ճիւղանների մէջ, և ես սեղմում էի, սեղմում բոլոր ուժով, խեղդելու չափ: Երեք տարի կուտակուած սէրս, զգացմունքս, կարօտս յանկարծ մէկէն դուրս թռաւ, իմ համբոյրները սարսափելի էին. ես ագահութեամբ ծծում էի նրա միսը արիւն հանելու չափ և էի կշտանում. ես կատաղել էի, ինքս ինձ մոռացել էի, միայն գիտէի, որ մի բան կայ գրկիս մէջ, որ պէտք է սղմել, սղմել նրան, մինչև որ իսպառ հալուի, լուծուի ինձ հետ, իմ մարմնի հետ, որ էլ ոչ ոք չը կարողանայ բաժանել ինձանից: Ապա ինձ թուաց, որ ես երազի մէջ եմ: Որքան ժամանակ տեւեց այդ երազը, ես չը գիտեմ, միայն ուշքի եկայ այն ժամանակ, երբ յանկարծ նրա հեկեկոցն ականջիս հասաւ, ինչպէս հեռու տեղից քամու բերած մի ողբի ձայն. իր անզօրութեան մէջ աղջիկն արտասուում էր երեխայի պէս իմ գրկի մէջ. ես ցնցուեցի և յետ փախայ սարսափած, շնչակտուր, հեալով:

— Ինչո՞ւ ես սպանում ինձ, անաստուած, ես խօսմ նրան չեմ առնում, հաղիւ կարողացաւ ասել Ռեհանը արտասուքի միջից:

Խեղճ, նա կարծում էր, թէ ես եկել եմ նրան խեղդեմ, որ իմ հակառակորդին բաժին չը լինի. իսկ երևի ես խեղդում էի նրան, որովհետև սիրում էի, որովհետև երեք տարի շարունակ այդ համբոյրի համար տանջուել,

չարչարուել էի ուրիշի դռներում, որովհետեւ նրա համար ոճիր էի գործել: Բոլոր կրածս զոհերի հաշիւն էի պահանջում: Ես մի գաղանի պէս ախորժակով պատըռտում էի իմ որսը, որ բռնել էի մեծ դժուարութեամբ. կարծես վրէժխնդիր էի լինում այդ աղլկանից, որ իմ թշուառութեան եւ իմ երջանկութեան աղբիւրն էր միաժամանակ. նա մի բաժակ էր ինձ համար՝ մեղրով եւ թոյնով լցուած. ես խմում էի մեղրը, ծծում էի քաղցրութիւնը մինչեւ յատակի թոյնին հասնելու: Յետոյ զգացի, որ ես կարող էի նրան խեղդել գրկիս մէջ, պատռտել միտն ատամներովս, սարսափելի համբոյրովս. եթէ չարտասուէր, չը ճշար՝ ես կը խեղդէի նրան եւ կը մեռնէի ցաւից նրա սիրոյ համար. նա իմ զոհն էր եւ իմ դահիճը միաժամանակ, ես զոհւում էի և զոհում միաժամանակ. չը գիտեմ թէ ես ինչ էի, սարսափելի բան էր:

— Դու միշտ իմն ես, Ռեհան ջան, այսուհետեւ ոչ ոք չէ կարող քեզ խել ինձանից, ասացի ես հեւալով, եւ փորձեցի մօտենալ գունատ ու գողգողացող աղլկան. նա փախաւ հեռու:

— Հա, քոնն եմ, որ խեղդես, անխիղճ, ասաց նա հեռուից:

— Ռեհան, ներիր ինձ, ես այսօր գժուել եմ, չը գիտես, բան կայ... էլ այսպէս չեմ լինի, Ռեհան... ձայնս խզուեց եւ ես հեկեկացի երեխայի պէս. նա էլ կրկին արտասուեց, մենք իրար փաթաթուեցինք: Այս անգամ ես մեղմով համբուրեցի նրա գունատ այտերը, եւ կամացուկ փսփսացի ականջում, կարծես վախենալով որ պատերը կը լսեն.

— Մեր հարսանիքը շուտով կը լինի, այս ձմեռ. փողը պատրաստ է:

— Ո՞րտեղից:

— Լնու, մի հարցրու. ես ձեռքով փակեցի բերանը. կրկին առաջուայ կատաղութիւնը վրաս եկաւ, կրկին համբոյրներս կատաղի դարձան, բայց հէնց այդ րոպէին

դրսից ոտնաձայն լսուեց. ես թողի աղջկան և դուրս փախայ: Մայրն էր վերադառնում եկեղեցուց:

Տուն եկայ. հաւաքուել էին բազմաթիւ հարեաններ. խօսքը գողութեան մասին էր: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ ոչ ոք իմ վրայ մաղի չափ անգամ կասկած չէր տանում. նախ՝ որ իմ կեանքը եղել էր միշտ օրինակելի, անբիծ. երկրորդ՝ եթէ անցեալում կասկածելի բարք էլ ունեցած լինէի՝ գոնէ այս անգամ ես պիտի աղատ լինէի որ և է մեղադրանքից, որովհետեւ գողութիւնը կատարուած րոպէին՝ Սէփօի իսկ վկայութեամբ, ես տանից և գիւղից բացակայ էի, գնացած լինելով Խ... գիւղը. և յերաւի գնացել էի:

—Երկինք, գետինք, ասում էր Սէփօն. այնպէս եմ յիշում, ինչպէս իմ այս չորս մատը, այս կոտրած ձեռքովս տարայ մեր անտէր սնդուկի մէջ դրի. երկու քըսանըհինգանոց, թղթի մէջ փաթաթած:

—Սէփօ, ասաց ուսը, գուցէ ճանապարհին թղթի միջից ձգել ես և թուղթը միայն տարել, դրել սնդուկը:

Այս հարցը փտանգաւոր էր. իմ ոտները նորէն գողացին, սիրտս կրկին թրպրտալ սկսեց և ձեռքովս սըղմեցի կուրծքս. ինձ թւում էր, որ բոլորն էլ լսում են այդ թրթռոցի ձայնը: Լաւ որ մութ էր, թէ չէ կը տեսնէին, թէ ինչպէս գունատուեցի:

—Չէ, տանուտէր, քո ոտին մեռնեմ, չէ. տուն բերի. Աթօն տանն էր, բաց արի, ցոյց տուի, այնպէս չէ, Աթօ, դարձաւ նա դէպի ինձ:

Նրա հետ միասին ամենքն ինձ նայեցին. դողս կրկնապատկուեց, ատամներս կրկին փակուեցին և կարծեմ պէտք եղածից մի փոքր ուշ հաղիւ կարողացայ երկու բառ թոթովել.

—Աչքովս տեսայ... Դարձեալ խաւարն օգնեց, յուզմունքս չը նկատեցին:

—Ցոյց տուեցի Աթօին, շարունակեց Սէփօն, յետոյ նրան ուղարկեցի՝ որ գնայ Խ... եղը տեսնի, ես էլ փողը կրկին փաթաթեցի թղթի մէջ և տարայ իմ ձեռքով

դրեցի սնդուկը: Աթոն դարձաւ լուր բերեց, գնացի որ փողերը վերցնեմ, գնանք եզն առնենք—փողը չը կայ ու չը կայ: Թուղթը թողել են և փողը տարել: Հայ դէս, հայ դէն, սնդուկն ու տունը տակն ու վրայ արինք, էլ անկիւն չը թողինք, էլ աման չը թողինք՝ իրար տուինք.—չը կայ ու չը կայ. փող դրել ես, արի տար: Տարան, ինձ թողին վիզս ծուռ, ձեռս ծոցս:

—Տանու մարդ է, ախպէր, տանու մարդ, վճռեցին հարեաններն այս ու այն կողմից. իսկական գողը գիշերը կը գար, պատը կը ծակէր, դուռը կը կտրէր, կողպէքը կը բանար, թալան կ'անէր, և ոչ թէ օրը ցերեկով կ'երթար սնդուկից միմիայն փողը կը հանէր:

—Մեզնից մէկն է, հարեաններից մէկն է, ասացին ուրիշները. ո՞վ գիտէ, գուցէ հէնց այս րոպէիս մեր մէջ նստած է, մեզ հետ խօսում է: Ո՞վ և լինի՝ թող գոնէ իր Աստուծուց վախենայ, թէ խղճից չէ վախենում, թող բերի յետ տայ. թող էն խեղճ կնկայ արցունքին խնայի, թող էս մարդու երեխաների հացը չը կտրի. աշունք է, վար ու ցանքի ժամանակ է, լուծը գետինն է մնացել, արտն՝ անվարել, սերմն՝ անցանել. թող հէնց վարձք համարի բերի տայ:

Այսպէս էին խօսում երկար, որ գողի սիրտը փափկացնեն, նրան համոզեն: Շատ բաներ ասացին, վերջ ի վերջոյ սկսեցին իրար հաւատացնել, թէ գողը տանու մարդ է, այսինքն մօտիկ հարեաններից մէկն է, որ ճանաչում է Սէփօի տան ել ու մուտքը, որ գողը շատ էլ անխիղճ, քարասիրտ մարդ չէ. մի բան է՝ արել է, մի վատ գործ ձեռքից պրծել է, սատանային ականջ է դրել. իսկ այժմ արդէն փոշմանել է, Սէփօին ու կրնկան խղճում է, որ ուզում է փողը վերադարձնել, բայց ամաչում է, չը գիտէ, ինչ հնարով բերի յետ տայ, որ իր ո՞վ լինելը չիմացուի՝ թէ իր խեղճը փրկի, թէ իր անունն անարատ մնայ:

—Հեշտ բան չէ գող անունը, հանաք մի կարծէք, ասում էր ուէսը, ասենք թէ ես եմ գողացել. շատ էլ

փոշմանել եմ, ուզում եմ յետ տալ, ինչպէս վեր կենամ ասեմ, թէ ես եմ գողացել, ես գող եմ, փողը բերել եմ. դէ ասա՛ մարդ առաջուց գերեզմանը փորի. էլ ապրել կը լինի:

— Իրաւ, իրաւ գժուար բան է, ասացին այս ու այն կողմից:

Սկսեցին մտածել, թէ ինչ հնար գտնեն, որ գողը բերի յետ տայ փողը առանց յայտնուելու, առանց ամոչելու: Երկար մտածեցին և հնարը գտան, մի զարմանալի խելացի հնար: Որոշեցին որ իւրաքանչիւր հարեւան, մեծ թէ փոքր, մարդ թէ կին, մի քիչ հող ածի փէշը, բարձրանայ Սէփօնց կտուրը եւ նրանց երգիկից ներս թափէ տունը: Ներսում մարդ չի լինի, դուռը կը փակեն և բանալին կը յանձնեն տէրտէրին. գողացողն այսպիսով համարձակ կարող է հողի հետ ներս ձգել փողը, եւ ոչ ոք չի իմանայ, թէ ով ձգեց: Երբ ամենքն էլ իրանց հողն ածեն վերջացնեն՝ տանտէրը, տէրտէրն ու ուսը ներս կ'երթան եւ հողը կը քանդեն, կը նայեն, փող գտնելը գժուար չի լինի: Բայց որպէս զի գողին միջոց տան մի փոքր իր խղճի հետ հաշիւ տեսնելու, որպէս զի նա հնար ունենայ փողը թագցրած տեղից հանել բերել՝ ամենքն էլ քաշուեցին իւրանց տներն այդ երեկոյ, որ յաջորդ երեկոյ միջոցով հաւաքուեն և փորձն անեն: Ես մինչև այժմ էլ չեմ հասկացել, թէ ինչո՞ւ էին կարծում, թէ գողը կը բերի փողը յետ կը գցի. խորհուրդ տուողը երևի ինքը ցաւում էր Սէփօի վրայ, նրան թւում էր, թէ ինքը եթէ գողանար, կը բերէր յետ կը տար, ուստի հաւատում էր, թէ գողն էլ նոյնը կ'անէ:

Այդ գիշեր ես Գասպարին գանգատ չարի իմ բախտից, չը խօսեցի Ռեհանից և փորձեցի շուտ քնել. բայց անհանգիստ էի և երևի տարօրինակ, որովհետև Գասպարը մի երկու անգամ լուռ երեսիս նայեց կասկածով, և երբ ես նրա հայեացքը բռնեցի՝ նա շտապով երեսը դարձրեց, որ չիմանամ, թէ ինձ է նայում. դռնէ ինձ այդպէս

Թուաց։ Վերջապէս քնեցի։ Նա երբ քնեց՝ չը գիտեմ։
 Լաւ չէր բռնաւ։ ամբողջ գիշեր երազների մէջ էի—կռիւ,
 կոտորած, դիակ, արիւն, լաց, իրար խառնուած՝ աչքիս
 առաջն էին։ Առաւօտեան Գասպարը դարձեալ մի քանի
 անգամ վրաս նայեց, այս անգամ աւելի կասկածով։ Ինձ
 Թուաց նոյն իսկ, որ նա ուզեց մի բան ասել, բայց յե-
 տոյ զսպեց իրան, պատի մօտից փայտը վերցրեց և
 դուրս գնաց։ Ի՞նչ էր ուզում ասել արդեօք, չը լինի՞
 թէ ես քնիս մէջ խօսել եմ և ինձ մատնել, մտածեցի
 ես և սաստիկ վախեցայ։ սա շատ հաւանական էր, ե-
 րազներս սարսափելի էին։ Ամբողջ օրն այդ միտքն ինձ
 չը թողեց.—ինչ եմ խօսել արդեօք քնիս մէջ, Գասպարն
 ինչո՞ւ էր այնպէս նայում ինձ։ յետոյ որոշեցի, որ եթէ
 իմանար՝ կ'ասէր, երեւի ոչինչ չէ լսել։

Արդէն մութ էր, երբ հարեանները կրկին հաւա-
 քուեցին։ Սէփօի տան դուռը փակեցին և բազմութիւնը
 մէկիկ-մէկիկ բարձրացաւ կտուրը, իւրաքանչիւրը մի
 փոքր հող փէշն ածած։

—Մի ամաչէք, որդիք, ասաց տէրտէրը. մեղքից ա-
 զատուելը յանցանք չէ, մեղքի մէջ մնալն է յանցանք.
 ա՛յ, ես էլ հող կ'ածեմ։ Եւ իր երկար վերարկուի փէշի
 մէջ մի փոքր հող ածած, նա մօտեցաւ երդկին, ընդ-
 հանուր ծիծաղի և շշնջոցի մէջ առաջինը թափեց հողը.
 նրան հետեւեց ռէսը, ապա անմիջապէս մօտեցայ ես
 և թափեցի մի կոյտ հող։ Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ դրամբ
 չը գցեցի։ Բազմութիւնը շարունակում էր բարձրանալ
 և իջնել. ես մտքիս մէջ և՛ տանջւում էի իմ արածի հա-
 մար, և ծիծաղում էի ուրիշների արածի վրայ։ Ճիշտ որ
 ծիծաղելի էր. խեղճ Սէփօի տունը հողով լցուեց,
 բայց դեռ քանի մարդ կար։ Կէս գիշեր էր. ճարները
 կտրած, որոշեցին, որ բազմութեան մնացած մասը յա-
 ջորդ երեկոյ ածէ, իսկ այժմ ներս մտնեն, հողը նայեն։
 Սյդպէս էլ արին։ Փողը չը կար, մնաց մի չնչին յոյս
 վաղուայ համար. հարեանները ցրուեցին։ Յաջորդ երե-
 կոյ առաջինը Գասպարը մօտեցաւ, իր հողն ածեց, նրան

հետեւեցին միւսները. էլի տեւեց մինչև ուշ գիշեր: Վերջապէս բոլորն էլ իրանց պարտքը կատարեցին: Տէրտէրը, տանուտէրը և Սէփօն ճրագ վառեցին, ներս գնացին: Նրանք խնամքով դուռը փակեցին, և սկսեցին իրանց աշխատանքը: Քիչ էր մնում ճշայի, թէ զուր էք այդքան խառնում, փող չը կայ այնտեղ, ես եմ պահել. և ճշմարիտ, երբեմն ինձ տարօրինակ էր թւում, որ ես այդչեմ ասում, որ թողնում եմ այսքան իրար անցնեն իզուր տեղը: էլի լռեցի. չէր ասում:

Երկար տեւեց այդ աշխատանքը: Բազմութիւնը դըրսում սպասում էր անհամբեր, անհանգիստ ու հետաքրքիր. սա վերջին փորձն էր: Ոմանք մօտենում էին, ականջները դնում դռան փակին և շունչները բռնած՝ աշխատում էին մի շշուկ, մի յուսատու խօսք լսել ներսից:

— Գտնուեց, գտնուեց, աչքերդ լոյս, յանկարծ լքուեց տան ներսից. խօսողը, աչքալոյս տուողը ոէսն էր:

Ես համոզուած էի, որ հանաք է անում, ծաղրում է: Շատերի հետ ինքս էլ ժպտացի: Դուրս եկան, երեքով էլ ժպտադէմ, ուրախ, դարձեալ աչքալոյս տուին բազմութեանը, իսկ տէրտէրը ամենայն լրջութեամբ օրհնում էր գողի բարի սիրտն ու ձեռքը: Ես դարձեալ չը հաւատացի: Սէփօն առաջացաւ, ուղիղ յիսուն ուրբի նրա ձեռքումն էր. աչքովս տեսայ:

— Իսկ և իսկ այն փողերն են, այն քսանըհինգ ուրբիանոցները, ասաց նա, ահա, և նա ցոյց տուեց բազմութեանը. ով որ էր՝ շարունակեց նա, էլի ողորմի իր հօրը, թող Աստուած նրան ամենեւին չար չը տայ. ինչ որ մեր գլուխը բերեց՝ թող նրան ամենեւին չը պատահի: Լացացրեց, լաւ լացացրեց մեզ, բայց լաւ էլ ուրախացրեց. ինձ այնպէս է թւում այժմ, թէ այն սատկած եզն էլ կենդանացաւ:

Բազմութիւնն ուրախ-ուրախ ցրիւ եկաւ: Ամենքն այդ րոպէին մի և նոյն բանն էին մտածում, մի և նոյն բանն զգում, միայն ես էի անմասն ընդհանուրի ուրախու-

թեանը, միայն ես դժգոհ մնացի կատարուածից, միայն ես էի տանջւում ի ներքուստ, և չը գիտեմ ինչ էի մտածում, միայն գիտեմ որ մտքերս լաւ չէին:

Ես գող էի:

IV

Ո՞վ դցեց դրամը. ո՞վ իր սեփական գրպանից այդպիսի գումար գոհեց. ո՞վ է այդ գթոտ, աստուածավախ մարդը, մտածում էի ես իմ տեղում քարացած կանգնած՝ երբ բազմութիւնը կամաց-կամաց քաշւում էր: Ամեն մի հեռացող իր ուրախութեամբ, իր ծիծաղով, իր խաղաղութեամբ տանում էր իր հետ իմ երջանկութեան, իմ հանգստութեան վերջին մնացորդը, ինչպէս և իմ ատելութիւնը. ես ատում էին ամենքին: Ես ամեն բան սպասում էի գողութիւնից յետոյ. սպասում էի, որ ո՞վ գիտէ ինչպէս՝ կարող են իմ յանցանքը բռնել. որ գուցէ ես չեմ դիմանայ, կը յայտնեմ. որ մէկը տեսած կը լինի ինձ մարագում փողը թագցնելիս. բայց որ մէկ ուրիշ մարդ բերէր փողը տար խղճալով՝ այդ իմ մտքովն անգամ չէր անցնում, և հէնց այդ անսպասելին էր, որ ինձ սպանում էր: Յանկարծ մտքովս անցաւ, թէ մի գուցէ ինձանից մի աւելի ճարպիկը, ո՞վ գիտէ ինչպէս, իմացել է դրամի թագստի տեղը և բերել է տիրոջը յանձնել. շտապով գնացի մարագ.—դրամն իր տեղումն էր:

Ո՞վ էր ուրեմն այդ տարօրինակ, այդ ողորմած մարդը. Գառապը... բայց նա փող չունի, այդ ես շատ լաւ գիտեմ: Սակայն ով և լինէր՝ ես ատում էի նրան, այդքան արդարութիւնը, այդքան առաքելութիւնն ինձ զայրացնում էր, ինչ ասեմ, իմ սիրտն էր ծակում. ես գող էի, և կ'ուզէի որ մէկն ու մէկն այդ բազմութիւնից գիշերով գար, Սէփօի մնացած մի հատ եզն էլ տանէր. կ'ուզէի, որ բոլորն էլ դառնային աւազակներ, մարդասպաններ: Իսկ դրա փոխարէն՝ մէկը սուրբի բան

արեց, իսկ և իսկ սուրբի գործ: Պարապ, թափառաչըր-
ջիկ մարդն ինչպէս է բարկանում, երբ տեսնում է մէ-
կին արին քրտինք թափելիս, կամ հիւանդն ինչպէս
դժուարանում է տեսնել մի առողջակազմ մարդ. ճիշտ
այդպէս էլ ես զայրանում էի այդ բարի գործի վրայ:

Ուշ տուն գնացի. ամաչում էի, չէի համարձակ-
ւում Գասպարի առաջ դուրս գալ. կ'ուզէի, որ նա ե-
րեսս չը տեսնի: Երբ ներս մտայ՝ նա արդէն պառկած
էր, բայց քնած չէր, և ոչինչ չասաց: Ես էլ չը գան-
գատուեցի մեր բախտից, չը խօսեցի իմ նշանածից, լուռ
էի, ջարդուած ու տխուր. նա խօսմ լուռ էր ու լուռ:
Երկար մնացինք այսպէս. խեղդւում էի, ինձ մի ճար
էր հարկաւոր. ես վառւում էի բոցերի մէջ, ես գալար-
ւում էի իմ պառկած տեղում: Ա՛խ, այնպէս կ'ուզէի,
որ Գասպարը իմացած լինէր իմ ոճիրը, ինձ դառն,
կծու խօսքեր ասէր, ինձ անարգէր լացացնելու չափ:
Բայց նա լուռ էր: Ճարս կտրուեց, էլի ես խօսք բաց
արեցի. ուզում էի իմանալ, թէ նա ինչ է մտածում:

— Տեսնեսս ո՞վ էր տարել այդ փողը:

— Ով և տարել էր, ինչների՞ս է պէտք, բաւական
է, որ էլի խղճով մարդ էր, բերեց յետ տուեց, Աստ-
ուած իր բանն աշողի:

Քիչ մնաց, նրա խօսքի վրայ ճշամ ասեմ, թէ ախր
գողը չէ բերել, գողը ես եմ, փողն ուրիշ մարդ է գցել,
ուրիշի փող է. էլի լեզուս փակուեց. Գասպարից էլ էի
վախենում, թէ և ուզում էի որ նա իմացած լինի, բայց չէի
համարձակւում ինքս ասել: Վիճակս անտանելի էր: Ես
մոռացայ և՛ նշանածս, և՛ իմ հարսանիքը, և՛ իմ օջաղը.
միայն այդ դրամը, այդ անիծուած յիսուն ուրբլին մը-
նաց աչքիս առաջ և ինձ քրքրում, տանջում էր. իսկ
Գասպարը հանդարտ պառկել էր, իր բարի աչքերը բաց
ու խուփ էր անում, նայում դէպի վեր, ապա մի քանի
անգամ յօրանջեց և խաղաղ քնեց խորը քնով: Ես նայում
էի նրան և առաջին անգամ իմ կեանքում նախանձում
էի իմ սիրելի ընկերոջը:

Ես մնացի անքուն: Բոլոր ուշը ու միտքս այժմ դարձել էր մի բանի վրայ, թէ ինչպէս գտնեմ այն սուրբ մարդուն, որ բերեց իր փողը դցեց երդկից, մտածում էի տանել յիսուն ուսուցիչի դնել առաջը, պատմել իմ գլխի անցքը, խոստովանել բոլորը, աղաչել, պաղատել, որ լուռ կենայ, և այսպիսով գտնեմ իմ խղճի հանգիստը գտնել, թէ չէ այսպէս ապրել չէր լինում: Բայց ինչպէս գտնել այդ մարդուն, որ անշուշտ մի արդար էր: Ես գիւրում մի այդպիսի մարդ չէի ճանաչում: Երեւի կար մէկը թաղնուած, որին ոչ ոք չէր ճանաչում: Իսկական արդարները չեն յայտնում շատ անգամ: Ուղեցի Գասպարին դարթեցնել, պատմել և խորհուրդ հարցնել. թափով ձեռքս մեկնեցի և ուսը ցնցեցի. նա դարթեց:

— Զը, ինչ կայ, ասաց նա՝ աչքերը բաց ու խուփ անելով կէս քուն կէս արթուն: Հէնց երեսին նայեցի, հէնց ձայնը լսեցի՝ քաջութիւնս փախաւ, դարձեալ շըրթունքներս դողդողացին. ո՛չ, ես ամբողջ աշխարհին կարող էի ասել, բայց ոչ Գասպարին, այդ անհնար էր, ուժիցս վեր:— Ոչինչ, քունս չէր տանում, ասացի դարթեցնեմ մի բիչ խօսենք»:

Նա ժպտաց իր մեղմ, բարի ժպիտով:

— Ռեհանն է քունդ կտրել, գիտեմ. քնիր, քնիր, Աստուած ողորմած է: Ասաց և կրկին հանդարտ քնեց. «Անխիղճ», միմռացի ես կամացուկ. արցունքը կոկորդոս սեղմեց և առաջին անգամ ընկերոջս կողքին ես ինձ զգացի մենակ, անօգնական, անընկեր, աւելի թշուառ՝ քան երբ և իցէ:

Այսպէս անցան օրեր ու շաբաթներ, փողը մնաց մարագում, Ռեհանը մնաց իրանց տանն սպասելով, իսկ ես թափառական, անգործ, անհանգիստ:

Մի գիշեր, — ճիշտ մի այսպիսի գիշեր էր, զով ու սիրուն, — ես ու Գասպարը այնտեղ էինք, այ այնտեղ, առուի այն կողմը. այն ժամանակ Սէփօինն էր այն արտը և նա բօստան էր ցանել, մենք երկուսով պահում էինք:

ձիշտ այսպէս, ինչպէս այս գիշեր, նստած էինք քօլիկի մօտ, ճիշտ այսպէս կրակ արած փեղափներ էինք եփում ուտում: Յանկարծ Գասպարն այնպէս ճչաց, այնպիսի ձայն հանեց, որ մագերս դիզացան գլխիս. մէկ էլ տեղից վեր թռաւ, փախաւ հեռու-հեռու, կանգնած տեղը մի քանի պտոյտ արեց և ընկաւ խոտերի մէջ՝ ինչպէս սդոցած բարտի ծառ: Վազէվազ հասայ. մինչև կը հարցնէի ինչ եղաւ, ինչ պատահեց՝ նա սարսափած ձայնով ասաց.

— Օձը կծեց, օձը՛...

Ել ոչինչ չասաց, միայն թաւալւում էր խոտերի մէջ, կուրծքը տրորում էր գետնին, ատամներով կրծոտում էր խոտը, չանկուում էր հողը, ոռնում էր անտանելի ցաւից, ձայնը երկինք էր հասնում: Դաշտում էլ մարդ չը մնաց, բոլորն էլ նրա ձայնից հաւաքուեցին:

— Աթօ, ախպէր, ընկեր, աչքիս լոյս, ազատիր ինձ, աղաչում էր նա. սպանիր ինձ քո ձեռքով, սպանիր:

Հոգիս կտոր-կտոր էր լինում. վազվզում էի այս ու այն կողմը խեղազարի նման. մերթ մօտենում էի, բըռնում ձեռքից, պտըտում էի հետը, կամ թաւալւում գետին, գրկում էի, համբուրում, ապա լալով փախչում էի հեռու: Ձեռքն էր կծել, թոյնը գործում էր սարսափելի կերպով. օգոստոսի օձից Աստուած ազատի. ուռոյցքը վայրկեհապէս հասաւ մինչև ուտը: Մի քանի տեղով պինդ կապեցինք— իզուր. չուտով երեսն ու կուրծքն էլ ուռաւ, իսկ ինքը շարունակում էր աղիողորմ վայել, վայել, հառաչել, այնպէս էր տնքում, քարից, սարից արցունք էր քամում: Շալակեցինք, գիւղ տարանք. մինչև լուսաբաց նոյն ձևով տրորուեց գետնին, ինքն իր միսը չանգուեց, գալարուեց, ճչաց՝ մինչև բոլորովին թուլացաւ: Հոգեւորքին մօտ, կապտած ու այլանդակուած, նա բարձրացաւ վերջին անգամ, ուռած ձեռները մեկնեց վեր-վեր, դէպի երկինք, և հաղիւ ասաց նուազած ձայնով.

—Անգղթ Աստուած, Քեզ ինչ էի արել: Ապա վայր ընկաւ և իմ գրկի մէջ շունչը փչեց:

Մենակ էի յուզարկաւոր, երբ տէրտէրի ու ժամհարի հետ նրան տարանք գերեզմանատուն. իմ ձեռքով փորեցի գերեզմանը խոր-խոր, ապա իմ ձեռքով ցած իջեցրի այդ տանջուած մարմինը և հողը վրան ածեցի, մինչդեռ տէրտէրը քաղում էր աղօթքներ: Թումբը բարձրացաւ, բարձրացաւ և ընդ միշտ ծածկեց իր տակ նրան, որ այնքան բարի էր, գթօտ, և որ այնքան տանջուեց առանց վայելելու այս փուչ, անիրաւ աշխարհում, այնքան «ան» ու «օֆ» արեց առանց երբէք հասկանալու, թէ ինչո՞ւ իր ցաւի բաժինն այնքան շատ էր: Ես էլ մինչև այժմ դեռ չեմ հասկացել, թէ Գաւապարն ինչո՞ւ էր աշխարհ եկել, ինչո՞ւ այնքան սև օր քաջեց և ինչո՞ւ այնպէս տանջանքներով մեռաւ:

Թաղումից սուրն վերադարձայ ջարդուած, կիսամեռ, կիսախեղագար: Հարուածը սարսափելի էր. աշխատել չէի կարողանում այլ ևս. ցաւիս մէկը հազար դարձաւ և կրկին թափառական ընկայ սար ու ձոր: Նրջում էի յատկապէս այն տեղերը, ուր նա եղել էր, պառկել, այնտեղ՝ ուր նա դալարւում էր ցաւից և անիծում իր օրն ու կեանքը: Այժմ ես արդէն իսպառ մենակ էի աշխարհում, օտար, անտուն, անտէր, թափառական: Նա առանգամ գիշերով թէ ցերեկով գնում էի, նրա գերեզմանը գտնում, նստում էի կողքին, արտասուում, հառաչում, երբեմն էլ թմրում և քնում հողաթմբի վրայ մինչև լուսաբաց:

—Տէ՛ր Աստուած, մտածում էի ես. փողը ես գողանամ, օձը Գաւապարին կծի, իմ խեղճ, իմ բարի Գաւապարին. ո՞ւր է արդարութիւնը, ո՞ւր է հատուցումը:

Ընկերոջս մահը սակայն մի հարց լուծեց ինձ համար. ես այժմս այլ ևս չէի փնտրում փող տուողին. պէտքս չէր իմանալ, թէ ո՞վ է այդ մարդը, որովհետև փողը յետ տալու մտադրութիւն չունէի այլ ևս: Եւ ինչո՞ւ յետ տամ, մտածում էի, ինչո՞ւ համար բարութիւն

գերեզմանատուն։ Դեռ չէի հասել, երբ հեռուից ականջիս մի կանացի լացի ձայն հասաւ, որ գալիս էր գերեզմաններից։ Աշնանային խաւար գիշեր էր, երկինքը մառախլապատ, օդը ցուրտ։ Քիչ հեռու հազիւ տեսնում էի գերեզմանաքարերը մեծ ու փոքր, զանազան ձեւերով, կարծես մեռելներ պառկած լինէին։ Այնպէս չէ, գիշեր ժամանակ գերեզմանները իսկ և իսկ մեռելների պէս են, զարդանդ ունեն։ Բայց ես չէի վախենում, ես մեռելից երբէք չեմ վախենում։ Բայց ո՞վ էր այդ սգաւոր կինը, որ սիրտ էր արել մէն-մենակ գերեզմանները գալ այսպիսի միջով, ինչո՞ւ էր գիշերով եկել իր մեռելը սգալու, մոռածում էի ես՝ կամաց-կամաց առաջանալով։ Յետոյ քայլերս խալառ ծանրացրի։ Կինը շարունակում էր իր սուգը. նա այնպէս էր հեծկտում, այնպէս էր հառաչում, որ կարծես բոլոր մեռելները դուրս էին թափուել գերեզմաններից և ականջ էին դնում այդ ողբին և նրան ձայնակցում, լալիս։ Զարմանքը բռնեց ինձ, երբ մի փոքր էլ մօտենալով՝ նկատեցի, որ այդ խորհրդաւոր կինը արտասուում է հէնց Գասպարի գերեզմանի վրայ։ Քարացած մնացի. հրեշտակ էր իջել երկինքից և լալիս այդ անտէր գերեզմանի վրայ, թէ մի ծածուկ բարեկամ, որի մասին ես ոչինչ չը գիտէի։ Սգացողը արտասանում էր նաև բառեր, բայց այնպէս մեղմ, այնպէս տխուր, որ կարծես մեռելների ականջին էր փափսում, նրանց էր գանգատւում, նրանց էր աղաչում։ Ձայնն էլ այնպէս ցաւոտ էր, որ կարծես հօգին կտոր-կտոր դուրս էր քաղւում նրա միջնոցի հետ և բարձրանում վեր, խաւարի մէջ։ Նրա ախ ու վախից երակներին մէջ դող էր անցնում։ Ես կծկուեցի մի քարի կողքի, որ չը խանգարեմ նրան, և ինքս էլ արտասուեցի, դառն, դառն արցունքով։

Կինը երկար արտասուեց, ապա վերջին անգամ կռացաւ հողաթմբի վրայ, մի փոքր մնաց այդպէս անձայն, յետոյ վեր կացաւ, շարժուեց դէպի գիւղ։ Նա առաջովս անցաւ, բայց ինձ չը տեսաւ. իր շուրջը չէր

նայում, շտապում էր, երևի վախենում էր խաւարից, գերեզմաններից. հեշտ բան չէ, մենակ մի կին գիշեր ժամանակ մեռելների մէջ: Երբ նա մի փոքր հեռացաւ՝ ես վեր կացայ և զգուշութեամբ հետեցի նրան. պէտք էր իմանալ, թէ ով է նա և ուր է գնում: Նա գողունի քայլերով գիւղ հասաւ և մտաւ մի տուն: Այդ տունը ես ճանաչում էի, Սօնայի տունն էր. բայց ինքը Սօնան էր արտաստուղ կլինը, թէ մի ուրիշը, որ այնտեղ մտաւ: Այդ պէտք էր ճշտել: Յաջորդ շաբաթ՝ երեկոյ խունկը դարձեալ ծխուած էր գերեզմանի վրայ. կլինը դարձեալ սգում էր նոյն ժամին. ես նորէն հետեցի, նա մի և նոյն ճանապարհով գնաց, անցաւ եկեղեցու առաջից, անցաւ գիւղի առուի կամուրջը և ներս մտաւ նոյն տունը: Այլ ևս ոչ մի կասկած չը կար, որ Սօնան էր:

Ի՞նչ կապ կար արդեօք Սօնայի և Գասպարի մէջ: Այժմ այս խնդիրն ինձ զբաղեցրեց:

Կ

Սօնան մի այրի կլին էր, աղքատ ու խեղճ, որ ապրում էր մի փոքրիկ տան մէջ իր երկու որբերով: Հէնց այդ տան դռանն էր հաւաքում Գասպարը գիւղի նախիրը ամեն առաւօտ դաշտ քշելուց առաջ: Սօնան գիւղում ամենքին էլ յայտնի էր իր զարմանալի դժբախտութեամբ: Տներ կան, ուր երբ սուգը մոնում է՝ էլ չէ դուրս գալիս, մինչև վերջին գիակը գերեզման տաւրուի: Այսպիսի մի տուն էր այդ խեղճ Սօնայի հէրանց տունը, որի աստղը թեքուել էր. իշաւ իշաւ, ու մարեց իսպառ: Մի քանի տարի շարունակ Սօնան սևի ու սգի մէջ կորած էր. մէկ մէկի յետեից կորցրել էր հայր, մայր, եղբայրներ և վերջը հօր օջաղի բանալին կտուրը դցած էր հեռացել: Դիւղերում շատ օջաղ է այսպէս մարում: Ինչո՞ւ այդպէս, ես հասկանալ չեմ կարողացել դեռ: Քիչ յետոյ Սօնան կորցրել էր ամուսնուն, այրիացել. այդ այն ժամանակն էր, որ ես ու Գասպարը ձեր

գիւղը հասանք։ Դիւղացիք այնքան անգամ տեսան նրան եկեղեցում դադաղի վրայ սգալիս, որ ի վերջոյ անունը դրին Լալկան-Սօնա։ Եւ ճշմարիտ, լացը նրա համար դարձել էր այնպէս սովորական, որ շատ անգամ նա եկեղեցի էր գալիս հարեանի աղիւղ մեռելը ողբալու. իսկ երբ Սօնան այնտեղ էր՝ ամենքը լռում էին, միայն նրա բարակ ու տխուր ձայնն էր լսում։ Նա երգում էր ամենքի ցաւը «դարդոտ բայեաթիներով», իսկ միւսները հեկեկում էին։ Նա ամբողջ գիւղի լալկանն էր։ Զահէլ կին էր, բայց նստել էր իր թոնրան շրթին իր երկու ոտքերի համար, ասեւք մարդու մտքով էլ չէր անցնում, թէ Սօնան նորէն կ'ամուսնանայ. նա լացից, սգից աչք չէր բաց անում։ Այրի կնկայ բանը դժուար է, երբ այլ ևս թիւ ու թիկունք չունի. Սօնան էլ ապրում էր սև օրով, գիւղի մեռելների շորերը շատ անգամ նրան էին ուղարկում, ժամի հացից էլ բաժին էր հասնում։

Մի առաւօտ ես կամացուկ նրա դուռը բաց արի և ներս մտայ։

— Բարի լոյս, Սօնա քուրիկ։

— Աստուծու բարին, ախպէր, պատասխանեց նա զարմացած։

— Առ այս շորերը, քոյրիկ, ողորմի տուր տիրոջը. ախպէրս մեռաւ, նրա հագուստն է, երեխաներիդ հարկաւոր կը գայ, և մի կապոց դրեցի նրա առաջ։

Նա մի քանի քայլ առաջ եկաւ, զարմացած նայեց կապոցին, նայեց ինձ, յետոյ յանկարծ մօտեցաւ, առաջ առաջ արձակեց կապոցը, դուրս քաշեց մի արխալուղ, նայեց, կռացաւ վրան և սկսեց դառն, դառն հեկեկալ։

— Իմ խնդճ, իմ սեւաւոր Դասպար, ճչաց նա։

Ես ինձ զսպել չը կարողացայ. մենք մեղ մոռացած մի ժամանակ երկսով էլ կռացել էինք կապոցի վրայ և արտասուում էինք։ Մենք քոյր եղբայր դարձանք կարծես մեր ընդհանուր ցաւով։

— Քոյրիկ, թէ ծածկես էլ, իզուր է, դձև ես խունկ

ծխում նրա գերեզմանի վրայ շաբաթ երեկոները, դու
ես սուգ ասում գիշերները:

— Այսպարհից ծածկեմ՝ բեզանից ինչ ծածկեմ: Ես
գիտեմ, որ երկսով էլ զարիւր էիք, երկու ախպէր: Հա, ես
եմ: Կոտրած ձեռքովս եմ խոնկ ծխում, կուրացած աչ-
քերովս եմ արտասուում նրա գերեզմանի վրայ: Խեղճ,
անտէր մեռել: Հօրս տունը հեղեղն եկաւ տարաւ. «Փա-
լագը քիւլը» քամուն տուեց, քանի՜ դադաղ գովեցի,
քանի՜ «բոյով-բուսաթով» տղամարդ հողը դրեցի. իմ
տանն էլ սև հագայ, գլխաւորս գլխիցս թռաւ, «շիւան»,
«տուման» բռնեց վրաս: Ես մնացի խեղճ ու կրակ ու
դարձայ լալիան Սօնա, աղքատ, այրի Սօնա. սև հագայ,
սեով ապրեցի, արցունքով գոների հաց կերայ, մինչև
որ Գասպարին ճանաչեցի: Ա՛խ, ախպէր, թող սև դառ-
նար այն օրը, նրան էլ չը տեսնէի՝ քանի որ ջիւան-ջիւ-
ւան հողը պիտի դնէի: Դէ ես բէխէր «բայլուչ» եմ,
ինձ մօտեցողը խէր չի հանի. Գասպարն էլ իմ սեով գը-
նաց, բա ես ինչո՞ւ չեմ մեռնում: Աստուած: Երեք տա-
րի է, որ ես ու որբերս միայն Գասպարի աշխատանքո-
վըն ենք ապրում, նա իմ նշանածն էր:

Ես ականջներիս չէի հաւատում, քարացած մնացի:

— Զարմանում ես, չէ՞. իրաւունք ունիս: Մէկ մենք
երկսով գիտէինք, մէկ Աստուած. մի օր այս երեխան
ընկել էր դռան առաջի առուն. Գասպարը մտել էր ջու-
րը, հանել. բերեց տուն, ինձ նայեց, մնաց սառած. ո-
չինչ չասաց ու թողեց և գնաց: Այնուհետև էլի մի ան-
գամ եկաւ ինձ խնդրեց, որ շորերը կարկատեմ, լուանամ,
երեխաների համար էլ բան էր գնել: Էլի նայեց ինձ ու-
ղեց մի բան ասել, ու գնաց լուռ: Ես տեսնում էի, որ
ուզում էր շուտ-շուտ գալ, բայց որպէս զի գիւղում չը
խօսեն, դադարեց. երեխային ուղարկում էի, շորերը բե-
րում էր, լուանում էի ու կարկատում, նրա փոխարէն մեզ
հոգում էր: Թէ ինքն էլ գալիս էր՝ միշտ զգուշութեամբ,
որ մարդ չը տեսնի, նստում էր թոնրան չրթին, մնում
էր լուռ, մի խօսք չէր ասում, միայն «ախ» ու «օօֆ» էր

անում, նայում էր ինձ, նայում էր, աչքերը լցում էին, ու թողնում գնում: Ես երկար ժամանակ չը գիտէի, թէ նա ինչու էր այդպէս նայում, ինչու էր տխուր, ինչու էր սիրտը լցում, երբ ինձ տեսնում էր: Մի օր ինքն աւագ. «Գիտե՞ս, Սօնա, դու այնպէս նման ես մէկին, որին կորցրի մեր վերան երկրում, և նրա դարդից «աւարական» ջրերը խմեցի, ընկալ դարիւրութիւն»:

—Քոյրս, իմ հարազատ քոյրը, Գասպարի նշանածն էր, ասացի ես. անօրէնները փախցրին, Սօնա քոյրիկ: Դու ի՞նչքան նման ես նրան, երեւի ակապօրս մահով աչքերիս լոյսն է խաւարել, որ ես իսկոյն չը տեսայ այդ: Եւ ճիշտ որ նմանութիւնը զարմանալի էր:

—Յետոյ, շարունակեց Սօնան մի փոքր կարմրելով, էլի մի քանի անգամ գնաց եկաւ, խօսք տուինք իրար, ասաց՝ քո երեխաների հայրը կը լինեմ: Զգոյշ էր ու լուռ. մինչև, ասում էր, Աթօին պսակենք, յետոյ մեր մասին կը մտածենք: Աշխատած փողի մի մասը, ինչ որ կարողանում էր սրանից նրանից առնել՝ բերում էր ինձ պահ տալիս քո հարսանիքի համար. մահից մի քանի շաբաթ առաջ արդէն յիսուն ուրբի կար: Երբ Սէփօի փողը գողացան՝ նրա կնկայ լացն ու շիւանը տեսել էր. տխուր-տրտում տուն եկաւ, յիսուն ուրբի առաւ գնաց, էլ յետ չը բերեց: Օրեր յետոյ, երբ շատ նեղեցի, աւագ, որ տարել է Սէփօի երգիկից ցած է ձգել, որովհետեւ, ասում էր, գողացողը...

—Կնց, կնց, էլ մի պատմի, Սօնա, ճշացի ես սիրտը բռնած: Էլ չէի կարող լսել. դուրս թռայ տնից և ուղիղ գնացի եկեղեցու բակը: Նստեցի տանը, երկար, երկար մտածում էի: Գասպարն է ձգել փողը, նա իմացել է, որ ես եմ գողացել. նա հասկացել է իմ տանջանքը, երեւի քնիս մէջ խօսել եմ և մատնել ինձ այն գիշերը, երբ քունս չէր տանում, երբ նա ինձ նայեց և ծանր ակն քաշեց: Եւ նա մեռաւ վշտացած, որ իր ընկերը գող է, աւագակ. օձից առաջ ես եմ խոցել նրա սիրտը: Եւ այդ փողը նա ինձ համար է հաւաքած ե-

դել, սրա համար էր կրկնում՝ «Աստուած ողորմած է»։ Սօնայի հետ կապուել է և լուռ է կացել. սպասել է իմ սիրուն, չարչարուել է իմ սիրուն. իսկ ես... ինչ արեցի նրա համար, ինչ տուի նրան.—միայն մի նոր վիշտ իմ գողութեամբ։ Տէր Աստուած, այսքան արդարութիւն, այսքան դուրս, սէր, զոհ. հապա ինչո՞ւ, օձը նրան կծեց, մրմնջում էի ես, եկեղեցուն նայելով, ծունկ չօրած քարերի վրայ. ինչո՞ւ ինչ չը կծեց. չէ որ ես էի արժանի այդ պատժին և ոչ թէ նա։

Յաւիս մէկը հազար դարձաւ և մնացի մտքերի ծովի մէջ։ Երեկոյեան ժամերգութեան եկեղեցի մտայ, ծնկներիս վրայ ընկայ, գլուխս ձեռներիս մէջ առայ և անդադար կրկնում էի.

—Աստուած, ինչո՞ւ օձը Գասպարին կծեց, ինչո՞ւ ինչ չը կծեց. չէ ես էի գողը, նա արդար էր։

Ժամաւորները դուրս գնացին. մնացի մենակ տէրտէրի հետ։ Մօտեցայ.

—Տէրտէր, խոստովանութիւն ունեմ։

—Զոքիր, որդի։

—Տէրտէր, Գասպարին յիշում ես։

—Օրհնած, երէկ օձը կծեց խեղճ անճարին, ապա մոռանալ կը լինի։

—Ի՞նչպիսի մարդ էր։

—Բարի, քրիստոնեայ մարդ էր, իր ցաւին, իր աշխատանքին։

—Միայն այդքան, տէրտէր. սուրբ մարդ էր, սուրբ մարդ։

—Թող սուրբ լինի, որդի, ես չեմ ուզի։

—Ապա որ սուրբ էր, ինչո՞ւ օձը կծեց։

Տէրտէրը մի փոքր լուռ մնաց, դարմացած նայեց երեսիս։ Այսպիսի հարց երեւի չէր սպասում։

—Որդի, դու ասացիր, որ խոստովանութիւն ունեւ. այսպիսի խոստովանութիւն չի լինի։

—Կը լինի, տէրտէր. Գասպարը ճշմարիտ, արդար մարդ էր, ինչո՞ւ օձը կծեց։

—Է՛հ, որգի, Աստուծու բանն է. մենք մեղաւորներս ինչպէս իմանանք: Մենք ինչ կարող ենք ասել, թէ նա արդար էր. ո՞վ գիտէ, մարդս այնքան ծածուկ մեղքեր ունի, այնքան ծածուկ յանցանքներ է գործում:

—Տէրտէր, ես նրա ծածուկ յանցանքներն էլ գիտեմ, այն էլ ասեմ: Սէփօի յիսուն ուրբին ես էի գողացել, այս ձեռքովս էի գողացել. իսկ երգլից փողը Գասպարն է գցել, այսօր իմացայ. իր դառն քրախնքի արդիւնքն է բերել տուել Սէփօին, որ նրա լուծը գետինը չը մնայ, որ նրա կինը չարտասուի. նա այդ արել է առանց ոչ ոքի ասելու: Այս է Գասպարի ծածուկ մեղքը: Դէ, ասա, այդ ինչպէս եղաւ, որ փողը ես գողացայ, մեղքը ես գործեցի, իսկ այն արդարին օձը կծեց, ինչո՞ւ. ո՞ւր է արդարութիւնը, ո՞ւր է հատուցումը, բարի գործին հատուցում չը կայ...

Տէրտէրը էլի մի քիչ լուռ մնաց: Նա շուարել էր, չը գիտէր ինչ պատասխանել. մի քիչ հազաց, միւրուքը շտկեց, վերջապէս ասաց.

—Է՛հ, որգի, էլի Աստուծու կամքն է, նրա ողորմութիւնը մեծ է, հատուցման ճանապարհները անչափ. թէ որ արդար էր Գասպարը՝ իր վարձքը կը ստանայ երկնքում:

—Երկնքում:

—Հո՛ւ, ի հարկէ երկնքում. աշխարհն ինչ է որ. աշխարհը որ կայ՝ փուչ, ժամանակաւոր բնակարան է, անցաւոր է:

—Հիմա ինչպէս իմանանք, որ նա գոնէ երկնքում չէ տանջւում, որ նա վարձատրուած է, որ նա բախտաւոր է:

—Պէտք է հաւատալ, որ նա բախտաւոր է:

«Պէտք է հաւատալ, որ նա բախտաւոր է», կրկնեցի ես և դուրս գնացի. այնուհետեւ էլ ժամ չը գնացի: Ինձ ասացին՝ «անհաւատ է»:

Անցնում են տարիներ. ես ամեն շաբաթ կէս գիշերին գնում եմ չորում Գասպարի գերեզմանի վրայ,

լալիս եմ, հառաչում, երկինք եմ աղաղակում, աղաչում եմ Գասպարին, որ նա ինձ ասի, թե ինքն ինչպես է երկնքում, աշխարհում կրած տանջանքներից յետոյ: Նա դեռ ինձ ոչինչ չէ ասել, ես դեռ ըսպասում եմ, ինձ դեռ ասում են «անհաւատ»: Իրօք ինձ պիտի գող անուանեն. քանի տարի գողութիւն արի այնուհետեւ, աւագակներին ընկեր դարձայ: Հարեւաններից ում հաւը կորչէր՝ ես էի գողացել. բոստանները ես էի ոտի տակ տալիս, այգիները ես էի կողոպտում, մալորուած անասունները ես էի տանում ծախում քրդերին: Եւ ես չէի բռնում, չէի պատժում, միայն օձից էի վախենում, ուրիշ ոչնչից: «Երեւի ունեւորի մալը չունեւորին հալալ է», մտածում էի ես, այլապէս ինչո՞ւ երկնքը չէ պատժում ինձ, նոյն իսկ դաշտերի պահապան էի:

Մի օր հեռու, գիւղի դաշտերի ծայրում պատահեցի նոյն մուրացկանին, որին տեսել էի մի անգամ տարիներ առաջ, յիսուն ուրբլին գողացած օրս: Նա այժմ աւելի խղճալի էր, աւելի ծեր ու մաշուած. տարիների տանջանքը, սե օրերի շարքը աւերակ էին դարձրել նրա մարմինը. նա հաղիւ էր քաջ տալիս ինքն իրան ոսկորները կարծես ծանր էին դալիս նրան: Էլի երկու փայտ ունէր թւերի տակ, էլի մի պարկ ուսին, միայն այժմ փայտերն աւելի կոկուսել էին անվերջ գործածութիւնից, իսկ պարկն էլ աւելի մաշուած, պատռտուած էր. մէջն էլի հաց կար:

Նա էր, նոյն ողորմելի մուրացկանն էր, քանի տարի էր թափառում Այս անգամ չը բարկացայ վրան. ես ուրախացայ նոյն իսկ, որ պատահեցի, և գիտէ՞ր ինչու. կը զարմանաք, որ ասեմ. ես որոշեցի այդ թշուառին կողոպտել. ես վաղուց էի ուզում մի այնպիսի բան անել, որ երկնքը գլխիս ճայթի, կամ երկիրը պատառուի, ինձ ներս տանի, թէ աշխարհում չարութեանը պատիժ կայ: Ունեւորին կողոպտելն ինչ մեղք, մտածում էի ես. պէտք է այս թշուառին կողոպտել, որ երկնքից քար

ընկնի գլխիս: Ես պատիժ էի ուզում, պատիժ խնդրում երկնքից:

Մօտեցայ. նա ճանաչեց ինձ, բայց էլ չը վախեցաւ. նրա կարծեա փոյթը չէր, թէ ինչ կ'անեն իրան, կեանքից յոգնած էր, երեւի. դա մի բեռ էր, որ քաշ էր տալիս ակամայ, իսկ ես... ես գող էի, ես պատիժ էի փընտրում:

— Հէ, բարեկամ, ասացի, էլի պատահեցինք:

— Հա, պատահեցինք, պատասխանեց նա անտարբեր:

— Դու էլի՞ այնպէս ես:

— Չէ, ասաց, ես էլ այնպէս չեմ, ես այժմ լաւ եմ. դու ես էլի այնպէս:

Ակնարկը հասկացայ. աւելի լաւ, որ ինձ բարկացնում էր.

— Հա, ես էլի այնպէս եմ, պարկումդ ի՞նչ կայ:

— Պարկումս... պարկումս ոսկի կայ, լիքն է, գողացել եմ. չեմ լսում զնգզնգոցը: Նա թափ տուեց. պատառուածքներից հացի փշրանքներ ընկան:

— Գիտես, դու մի անգամ իմ ձեռքից պրծար, բայց էլ չես պրծնի, ասացի: Պատասխանի փոխարէն նա միայն տարօրինակ կերպով ժպտաց:

Ես խլեցի նրա պակը կոպտութեամբ, յետոյ մի ձեռնափայտը դուրս քաշեցի թևի տակից, ապա միւսը: Նա մնաց երերալով կանգնած: Նայում էի:

— Ես հիմա ինչպէս գնամ, մութն ընկաւ, գիւղը հեռու է, ասաց նա հանդարտ:

— Ի՞նչպէս ուզում ես՝ գնա, դէհ, սողո՛ւ օձի պէս, ասացի և թափով հրեցի. ընկաւ երեսի վրայ:

— Օ՛, հանգիստ կաց, ես չեմ սողայ. շատ սողնցի արդէն, կը մնամ այսպէս, թո՛ղ գազանները դան պատառտեն: Իսկ դու Աստուծուց չես վախենում, գիտեմ: Թո՛ղ գոնէ խիղճդ գազան դառնայ, քեզ պատուի. խիղճ էլ չունիս...

Նա սկսեց հեկեկալ: Ես նայում էի, ես լսում էի, ես քար դարձայ իմ տեղում: Երկար տարիներից յետոյ

առաջին անգամ ես զգացի, որ իսկապէս ոճրագործ եմ։
 Նրա հեծկլտոցի ձայնը թափանցում էր մինչև հոգուս
 խորքը։ Ծեր միռուքի վրայից թափուող արցունքները
 կաթիլ-կաթիլ ընկնում էին իմ կոշտացած սրտի վրայ և
 քանդում էին նրան։ Հին օրերի լացս եկաւ, աչքերս
 լցուեցին, շտապով պարկը և փայտերը տարայ կողքին
 դրեցի ու փախայ առանց յետ նայելու։ Փախչում էի,
 բայց ականջներումս դեռ լսում էր նրա հեծկլտոցը.
 նրա լացի ձայնն ինձ հալածում էր։ Փնտրածս պատիժը
 գտայ։ Ես էլ գող չէի»։

Վերջացրեց Ալթօն, վեր կացաւ, հրացանն առաւ ու
 գնաց։ Լուսաստղը բարձրացաւ արևելքում։

Արշալոյսը հեռու չէր։

Ա. ԱՆՐՈՆԵԱՆ